

Molla Fenârî'nin Sünnet Anlayışı*

Mehmet Ali AYTEKİN

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Assoc. Prof. Dr., University of Ankara Hacı Bayram Veli, Faculty of Theology
Ankara / TÜRKİYE

maliaytekin@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-0318-7515

Özet

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya tamamen hâkim olmasıyla bu coğrafya ilim, ahlak ve hoşgörü havzasına dönüşmüş, bu da zamanla Anadolu irfan medeniyetinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu medeniyetin; entelektüel birikime sahip olan ve İslâmî ilimlerin hemen her alanında muhalled eserler yazan çok önemli tarihi şahsiyetleri bulunmaktadır. Bu şahsiyetlerden biri de Hanefî fakihî ve usûl âlimi Molla Fenârî'dir. Asıl adı Şemseddîn Muhammed b. Hamza olan Molla Fenârî Bursa'da doğmuş, temel eğitimini Bursa, İznik ve Amasya'da tahsil ettikten sonra Kahire'ye gitmiş; burada şer'î ilimlerde icazet alarak Bursa'ya dönmüştür. Bursa'da uzun yıllar müderrislik ve kadılık görevleri yapmış ve burada vefat etmiştir. Bununla birlikte hayatının belli bir aşamasında ilmî faaliyetlerini Karaman ve Kahire'de de devam ettirmiştir. Aralarında Kâfiyecî, Emir Sultan, Molla Yegân ve İbn Hacer el-Askalânî gibi meşhur âlimlerin de yer aldığı pek çok âlime hocalık yapmıştır. O, Osmanlı Devleti'nde şer'î ilimlerin yanı sıra tasavvuf ile de yakın ilgisi olan ilmiye mensubu âlimlerden biridir. Hem yetiştirdiği talebeleriyle hem de şer'î ilimlerin hemen her alanında yazmış olduğu eserleri ile Osmanlı düşünce

* Bu makale, Çankırı Karatekin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi tarafından "Maverünnehir'den Anadolu'ya Hadis ve İlim/İrfan Geleneği" adıyla düzenlenen uluslararası sempozyumda sözlü olarak sunulan ve yayımlanan "Anadolu İrfan Medeniyetinin Önemli Bir Temsilcisi: Molla Fenârî ve Sünnet Anlayışı" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve büyük oranda değiştirilerek üretilmiş halidir.

Geliş/Received: 11.07.2024 | **Kabul/Accepted:** 27.12.2024 | **Yayın/Published:** 30.12.2024

Atıf/Citation: Aytakin, Mehmet Ali. "Molla Fenârî'nin Sünnet Anlayışı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 44 (Aralık 2024), 477-509./ Aytakin, Mehmet Ali. "Molla Fanârî's Understanding of Sunnah". *Journal of Islamic Law Studies* 44 (December 2024), 477-509.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1514554>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Mehmet Ali AYTEKİN | CC BY-NC-ND 4.0 International

tarihinin şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir. Bu nedenle o, her kesimin saygı gösterdiği bir âlimdir.

Molla Fenârî'nin önemli eserlerinden biri, belki de en önemlisi, fıkıh usûlüne dair yazdığı *Fusûlü'l-bedâi'* adlı kitabıdır. Çalışmamızda Molla Fenârî'nin mezkûr kitabı çerçevesinde onun sünnet anlayışı ele alınmıştır. Tüm İslâmî ilimlerin yanı sıra fıkıhın da temel kaynakları arasında olan sünnet, geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemini ve güncelliğini muhafaza etmektedir. Sünnet kavramının bu önem ve güncelliğiyle birlikte Molla Fenârî'nin usûl alanında sahip olduğu konumu da dikkate alındığında onun sünnetle ilgili görüşleri akademik düzeyde müstakil bir çalışmayı hak etmektedir. Çalışmada ağırlıklı olarak Molla Fenârî'nin sünnetle ilgili görüşlerinin tespiti yapılmıştır. Sünneti, "Kur'an dışında Hz. Peygamber'den nakledilen söz, fiil ve takrirler" şeklinde tanımlayan Fenârî bu tanımla dinî konularda Hz. Peygamber'den nakledilen sözleri, fiilleri ve takrirleri genel olarak sünnet kapsamında değerlendirmiş olmaktadır. Bununla birlikte takrir ve fiil konusuna ayrıca temas ederek bunlar arasında hangilerinin sünnet kabul edilip hangilerinin kabul edilmeyeceğine ve bunlarla ilgili temel kriterlere yer vermektedir. Kavlı sünnet olarak bilinen sözleri ise haber teorisi çerçevesinde oldukça detaylı ele almakta; bu kapsamda haber çeşitleri, râvide aranan şartlar, haberin konusu, haberin sened veya anlamındaki kopukluk (inkitâ), tahammül ve edasındaki şartlar, râvinin tenkidi (ta'n) gibi konuları farklı görüşlere de atıflar yaparak analiz etmektedir.

Sünnetle ilgili görüşlerini tespit etmeye çalıştığımız Molla Fenârî, konuları farklı ekollerin görüşlerine yer vererek ele alsada kendisi Hanefî mezhebinin görüşlerini ön plana çıkarmakta; aklî ve naklî delillerle bunları savunmaktadır. Ehl-i sünnet ile diğer ekoller arasında ihtilafli olan meselelerde de Ehl-i sünnetin görüşünü tercih etmektedir. Dolayısıyla onun usûl konularında Ehl-i sünnet ve Hanefî çizgisini muhafaza ettiği bariz bir şekilde görülmektedir. Molla Fenârî'nin mezkûr eseri, fıkıh usûlünün bütün konularını ihtiva etmesi, zengin bir içeriğe sahip olması, farklı ekollere ait görüşlere yer vermesi, konuları tartışma metoduyla ele alması gibi açılardan tarihte olduğu gibi günümüzde de usûl alanında temel kaynaklardan biri olma özelliğini devam ettirmektedir. Bununla birlikte eserde ağır ve felsefî bir dilin tercih edildiği görülmektedir. Bu durum her ne kadar esere edebî bir üslup kazandırmış olsa da cümlelerin ve dolayısıyla konuların anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, İslâm Hukuku, Fıkıh Usûlü, Sünnet, Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi'*.

Molla Fanârî's Understanding of Sunnah**

Summary

After the Ottoman Empire completely dominated Anatolia, this geography turned into a place of knowledge, morality and tolerance, which led to the emergence of the Anatolian wisdom civilization in time. This civilization had very important historical figures who had intellectual accumulation and produced great works in almost every field of Islamic sciences. One of these figures is Mollâ Fanârî, a *Hanafi faqih* and scholar of the *usûl al-fiqh*. Mollâ Fanârî, whose real name was Shamseddin Muhammad b. Hamza, was born in Bursa, and went to Cairo after receiving his basic education in Bursa, Iznik and Amasya. In Cairo, he received an *ijâzat* in *Shari'ah sciences* and returned to Bursa afterwards. He served as a professor and *qadi* in Bursa for many years and died here. However, he continued his scholarly activities in Karaman and Cairo at a certain stage of his life. He taught many scholars, including famous scholars such as *Kâfiyâjî*, *Emir Sultan*, *Molla Yegân* and *Ibn Hajar al-Askalâni*. He was one of the scholars in the Ottoman State who had a close relationship with al-Taşawwuf as well as Islamic sciences. He had an important role in shaping the history of Ottoman thought both with the students he educated and the works he done in almost every field of *Shari'ah sciences*. For this reason, he is a scholar respected by all segments of society.

One of Mollâ Fanârî's important works, perhaps the most important one, is his book on the methodology of *fiqh*, *Fusûl al-badâi'*. In this study, his understanding of *sunnah* is analyzed within the framework of the aforementioned book of Mollâ Fanârî. *Sunnah*, which is among the basic sources of *fiqh* as well as all Islamic sciences, maintains its importance and up-to-dateness today as in the past. Considering the importance and topicality of the concept of *sunnah* and the position of Mollâ Fanârî in the field of *al-usûl*, his views on *sunnah* deserve a separate academic study. Therefore, in this study, Mollâ Fanârî's views on *sunnah* are mainly determined. Fenârî defines the *sunnah* as "the words, actions, and *taqrîrs* conveyed from the Prophet (pbuh) other than the Qur'ân", and with this definition, he evaluates the words, actions, and *taqrîrs* conveyed from the Prophet (pbuh) on religious matters within the scope of the *sunnah* in general. However, he also touches upon the subject of *taqrîr* and actions separately and includes the criteria regarding which of these are accepted as *sunnah* and which are not. He as well discusses the sayings known as the *qawli Sunnah* within the framework of the *khavar*

** This paper is the final version of an earlier announcement called "An Important Representative of Anatolian Lore Civilization: Mollâ Fanârî and his Understanding of Sunnah", which was presented orally at a symposium called "International Symposium on Hadith And The Tradition of Science And Knowledge from Maveraunnehir to Anatolia", and published, the content of which has now been developed and partially changed.

theory as he analyses the types of *khābar*, the conditions required for the *rāwī*, the subject of the *khābar*, the *inqitā'* or disconnection in the *sanad* (chain of the narrators) and in the meaning of the *khābar*, the conditions in its reception and delivery (*tahammul and al-ada'*), and the criticism of the *rāwī* (ta'n) by referring to different opinions.

Although Molla Fanārī, whose views on the Sunnah we have tried to determine, deals with the issues by including the views of different schools of Islamic law, he emphasizes the views of the *Hanaḫī madhhab* and defends them with rational and narrative evidence. He also prefers the view of *Ahl al-Sunnah* in matters that are in dispute between *Ahl al-Sunnah* and other schools. Therefore, it is evident that he maintains the line of *Ahl al-Sunnah* and *Hanaḫī* in matters of *usul*. The aforementioned work of Mollā Fanārī continues to be one of the basic sources in the field of *usul al-fiqh* today as it was in the past because it contains all the topics of *usul al-fiqh*, has a rich content, includes the views of different schools, and deals with the issues with the method of discussion. However, it is seen that a heavy and philosophical language is preferred in the work. Although this situation gives the work a literary style, it makes it difficult to understand the sentences and therefore the subjects.

Keywords: Fiqh, Islamic Law, Usūl of Fiqh, Sunnah, Molla Fanārī, *Fusūl al-badāi'*.

Giriş

İslâm kültür tarihinde şüphesiz ki, Anadolu coğrafyası ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü Anadolu'nun, Selçuklularla başlayıp Osmanlılarla devam eden İslâmlaşma süreci Türk tarihinin olduğu kadar İslâm tarihinin de en önemli hadiselerinden biridir. Zira ilerleyen süreçte Anadolu'nun, sadece idari ve siyasi olarak değil aynı zamanda bu coğrafyada yetişen âlimler ve mutasavvıflar aracılığı ile de İslâm ilim, kültür ve düşünce tarihine sunduğu katkılar müsellem bir hakikattir.

Tarihen de sabit olduğu üzere Anadolu'nun ilim, ahlak ve hoşgörü havzası zamanla, günümüzde Anadolu irfan medeniyeti olarak tabir edilen bir medeniyetin doğmasına zemin oluşturmuştur. Bu havzada doğan ve tüm İslâm coğrafyasını etkileyen Anadolu irfan medeniyetinin, tarihe geçmiş pek çok öncü şahsiyetleri bulunmaktadır. Bu öncü şahsiyetlerden birisi de Molla Fenârî'dir. Molla Fenârî (öl. 834/1431) Osmanlı Devleti'nde şer'î ilimlerin yanı sıra tasavvuf ile de yakın ilgisi olan ilmiye mensubu âlimlerin önde gelenlerinden biridir. Bu nedenle hem devlet erkânının hem de halkın saygı gösterdiği bir âlimdir.¹ O, yetiştirdiği talebelerin yanı sıra şer'î ilimlerin hemen her alanında yazmış olduğu eserleri ile de tarihe geçen bir Osmanlı âlimidir. Molla Fenârî'nin

¹ Bk. İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/245.

Türk ve İslâm kültür tarihinde hak ettiği saygınlık ve değerini günümüzde de karşılık bulmuş olması son derece memnuniyet verici bir durumdur. Nitekim onun özelinde 4-6 Aralık 2009 tarihinde Bursa'da "Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu" düzenlenmiş; sempozyum kapsamında onu çeşitli açılardan ele alan tebliğler sunulmuştur.² Ayrıca Molla Fenârî özelinde olmasa da onunla dolaylı olarak ilgili olan diğer sempozyumlarda da hakkında bildiriler sunulmuştur.³ Bunun yanı sıra Molla Fenârî, söz konusu sempozyum öncesinde ve sonrasında kitap, makale, ansiklopedi maddesi, lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde pek çok akademik çalışmanın doğrudan konusu olmuştur.⁴

Bütün bu çalışmalarda Molla Fenârî'nin çok farklı açılardan incelendiği görülmektedir. Bununla birlikte İslâm hukukunun ikinci derecede temel kaynağı olan ve aynı zamanda Anadolu irfan medeniyetinin önemli bir parçasını teşkil eden sünnet konusunun bu çalışmalarda Molla Fenârî perspektifinden spesifik olarak ele alındığı tarafımızdan tespit edilebilmiş değildir. Her ne kadar bunların bazılarında genel olarak ve

² Söz konusu sempozyumda sunulan bildiriler 2010 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Bildiri kitapçığında 25 bildiri metni yer almaktadır. Bk. Tevfik Yücedoğru, O. Ş. Koloğlu, U. M. Kılavuz & K. Gömbeyaz (ed.), *Uluslararası molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler-* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010), 49-557.

³ Örneğin 25-27 Ekim 2018 yılında düzenlenen III. Uluslararası Aksaray Sempozyumunda Mehmet Kaya tarafından, "Molla Fenari'nin Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler ve Dikkat Etmesi Gereken Hususlara İlişkin Görüşleri ve Kafiyeci ile Süyûti'ye Etkileri" isimli bildiri sunulmuştur. Bk. Kaya, Mehmet, "Molla Fenari'nin Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler ve Dikkat Etmesi Gereken Hususlara İlişkin Görüşleri ve Kafiyeci ile Süyûti'ye Etkileri", *III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (25-27 Ekim 2018) Tam Metin Kitabı*, Editör: Mehmet Sami Yıldız, Ayşegül Can, Mehmet Özkaya, (Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018), 275-293.

⁴ Bu çalışmalar için bk. Kadir Gömbeyaz, "Molla Fenari'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenari Bibliyografyası", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler-* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010), 520-525. Gömbeyaz tebliğ metninde sempozyumun yapıldığı 2009 yılına kadar Molla Fenârî hakkında yapılan 3 kitap, 19 makale, 5 ansiklopedi maddesi, 4 doktora tezi, 7 yüksek lisans tezi ve 7 lisans tezi çalışmasına yer vermiştir. Bununla birlikte bu tarihten sonra da Molla Fenârî hakkında çalışmalar yapılmıştır. Mesela doktora düzeyinde 2014 yılında Betül Güçlü tarafından "Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı" ismiyle bir çalışma yapılmış, bu çalışma daha sonra kitap olarak neşredilmiştir. İlyas Yıldırım da 2014 yılında, "Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi -Molla Fenârî Örneği-" ismiyle doktora tezi hazırlamıştır. Ayrıca yüksek lisans düzeyinde 2010 yılında Mehmet Emin Erdoğan, "Molla Fenârî'nin Usûl-i Fıkıh Görüşleri (Molla Fenârî'nin *Fusûlü'l-Bedâi'* Adlı Eseri Çerçevesinde)"; 2015 yılında Mehmet Akkuzu, "Molla Fenârî'nin Kavram Anlayışı"; 2019 yılında Mustafa Akdeniz, "Molla Fenari'nin *Fevaid Fenârî* Adlı Eserinin Tercüme Tahlil ve Değerlendirilmesi"; 2019 yılında Enes Elkasım (el-Kâsım), "Molla Fenari'ye Göre Kıyas" isimli çalışmalar yapmışlardır. Şevket Topal ve Mehmet Musa Şirin tarafından da "Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislâmı Molla Fenârî ve *Fusûlü'l-Bedâyi' fi Usûli's-Serâyi'* Adlı Eseri Üzerine Metodolojik Bir İnceleme" isimli bir makale neşredilmiştir. Bk. Şevket Topal - Mehmet Musa Şirin, "Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislâmı Molla Fenârî ve *Fusûlü'l-Bedâyi' fi Usûli's-Serâyi'* Adlı Eseri Üzerine Metodolojik Bir İnceleme", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 189-213. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

kısmen bu konuya temas edilmiş olsa da Osmanlı ilim ve düşünce yapısının şekillenmesinde köşe taşlarından biri olan Molla Fenârî'nin⁵ konumu dikkate alındığında onun sünnet ile ilgili görüşleri ve sünnete yaklaşımı kanaatimize göre özel bir çalışmaya konu olabilecek niteliktedir. Zira, ileride de üzerinde durulacağı üzere, onun fıkıh usûlü alanında yazmış olduğu *Fusûlü'l-bedâi'* adlı eseri sonraki süreçte alanın başvuru kaynaklarından biri olarak kabul görmüş ve hâlen görmektedir.

Bu nedenle çalışmamızda *Fusûlü'l-bedâi'* özelinde ve fıkıh usûlünün en temel konularından biri olan sünnet çerçevesinde Molla Fenârî'nin sünnet anlayışı üzerinde durulacak; bu bağlamda onun görüşleri, konuya yaklaşımı ve metodu analiz edilecektir. Ancak konuya başlamadan önce Molla Fenârî'nin hayatına, ilmî yönüne ve eserlerine temas edilecektir. Esasında onun hayatı, ilmî yönü ve eserleri önemli olmakla birlikte bunların üzerinde ana hatları ile durulacaktır. Çünkü bu konular daha önce Molla Fenârî özelinde yapılan birçok çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Aynı konulara temas edilmesi durumunda da birtakım tekrarlar kaçınılmaz olacaktır. Tekrara düşmemek için tebliğde bunlara zaruret gerektirdiği kadarıyla ve genel olarak yer verilecek, detaylar ilgili çalışmalara havale edilecektir.

1. Molla Fenârî'nin Hayatı ve İlmî Yönü

Esasında Molla Fenârî'nin ilmî yönü hayatının önemli bir parçasıdır. Ancak onun hem hayatını hem de ilmî yönünü somut olarak ortaya koyabilmek için konu iki ayrı alt başlıkta ele alınacaktır.

1.1. Hayatı

Asıl adı Şemseddîn Muhammed b. Hamza olan Molla Fenârî, 751/1350 yılında Bursa'da doğmuştur. Babası fenercilik yaptığı için veya Mâverâünnehir ya da İnegöl yakınlarında yer alan Fenâr köyünden olduğu için Fenârî nisbesiyle anıldığı ifade edilir. Temel eğitimini babasından aldıktan sonra bir süre İznik'te Murad Hüdavendigar devrinin meşhur âlimlerinden Alâeddîn Ali Esved'den (öl. 800/1397) ders aldı. İlerleyen süreçte Amasya'ya giderek Osmanlı'nın ilk döneminde tefsir, lügat, edebiyat ve tıp âlimi olarak şöhret bulan Cemâleddîn Aksarayî'den (öl. 791/1388) icazet aldı. Şer'î ilimlerde ilerlemek isteyen Molla Fenârî Mısır'a giderek burada birçok âlimden ilim tahsil etti. Bayburtlu meşhur Hanefî fakihî Ekmeleddîn el-Bâbertî'den (öl. 786/1384) icazet alarak Bursa'ya döndü.⁶

⁵ Bk. Tahsin Görgün, "Molla Fenârî (Düşüncesi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/248.

⁶ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl (Sayda: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 1/97-98; Ahmed Efendi Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-*

Molla Fenârî Bursa'ya döndükten sonra kendisine, dönemin padişahı Yıldırım Bayezid (1389-1403) tarafından Manastır Medresesi müderrisliği ve beraberinde Bursa kadılığı görevi tevdi edildi. Bursa'nın 1402'de Timur (1370-1405) tarafından yağmalanması üzerine Karaman'a giderek ilmî faaliyetlerini burada devam ettirdi. On yıldan fazla Karaman'da dersler veren Molla Fenârî, 1413 yılında Sultan Çelebi Mehmed'in (1413-1421) Bursa'da hakimiyeti sağlamasından sonra tekrar Bursa'ya döndü ve ikinci kez Bursa kadılığına getirildi. 822/1419 yılında hac farızasını eda ettikten sonra Mısır'a uğrayıp burada bir süre kaldı; âlimlerle ilmî müzakerelerde bulundu ve dersler verdi.⁷ Kudüs'ü de ziyaret ederek Bursa'ya dönen Molla Fenârî, Sultan II. Murad (1421-1444, 1446-1451) tarafından 828/1425 yılında Bursa müftüsü olarak tayin edildi.⁸ 833/1430 yılında ikinci haccını eda ettikten sonra⁹ dönüştü yine Mısır'a uğrayıp âlimlerle ilmî temaslarda bulundu. Bursa'ya döndükten kısa bir süre sonra 834/1431 yılının recep ayında 81

devleti'l-Osmâniyye (Beyrut: Dârul'l-Kütübi'l-'Arabî, ts.), 1/17; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnâvût (İstanbul: Ircica, 2010), 3/135; Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karnî's-sâbi'* (Beyrut: Dârul-Ma'rife, ts.), 2/266; Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Ahmed ez-Za'bî (Beyrut: Dârul-Kalem, 1418), 274; Aydın, "Molla Fenârî", 30/245.

⁷ Hüseyin Hüsameddîn, Molla Fenârî'nin hac vazifesini ifa ettikten sonra Kudüs'e geldiğini, onun Kudüs'e geldiğini işiten Mısır hükümdarı Melik Müeyyed'in daveti üzerine Mısır'a geçtiğini, burada âlimlerle yaptığı ilmî müzakereler neticesinde ilimdeki faziletinin zahir olduğunu, bir süre burada kaldıktan sonra Kudüs üzeri ülkesine döndüğünü, onun bu seyahatinde hac vazifesi ile birlikte toplam iki yıl Arap ülkelerinde kaldığını ifade etmektedir. Bk. Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", çev. Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler-* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010), 591-593.

⁸ Molla Fenârî bu görevinden dolayı modern birçok çalışmada Osmanlı'nın ilk şeyhülislâmı olarak nitelendirilmiştir. Ancak bu unvan, Osmanlı'da daha sonra kurumsal hâle gelen şeyhülislâmlık unvanı ile karıştırılmamalıdır. Nitekim İpşirli; Molla Fenârî için söylenen şeyhülislâm kavramının XVI. yüzyılda bütün ilmiye teşkilâtını temsil ve kontrol eden şeyhülislâmlık kurumu ile özdeşleştirmenin doğru olmadığını, esasında şeyhülislâm unvanının İstanbul müftüsü için kullanıldığını ve devletin XVI. yüzyıl başlarında geçirdiği bürokratik ve siyasî değişimin rolüyle şeyhülislâmlık makamının önemin arttığını belirtmektedir. Bk. Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/92. Bununla birlikte Molla Fenârî'nin bilgi anlayışı üzerine doktora tezi yazan Betül Güçlü bu görüşe katılmaz ve Molla Fenârî'nin, müftiyü'l-enâm adıyla da olsa Osmanlı Devleti'nin ilk resmî şeyhülislâmı olduğunu, kaynakların çoğunluğunun onun ilk şeyhülislâm olarak tayin edildiği konusunda ittifak ettiklerini belirtir. Bk. Betül Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 28.

⁹ Kâtib Çelebi, ikinci hac için 830 tarihini zikretmektedir. Bk. Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/135.

yaşında vefat etti. Cenazesi, bizzat kendisinin yaptırmış olduğu ve günümüzde Bursa'da Molla Fenârî Camii olarak bilinen caminin haziresine defnedildi.¹⁰

İlmî faaliyetleri, müderrislik ve kadılık görevlerinin yanı sıra ipekçilikle de uğraşan Molla Fenârî'nin maddî durumunun gayet iyi olduğu, bununla birlikte sade bir hayat yaşadığı; vefat ettiğinde on bin ciltten oluşan bir kütüphane bıraktığı, Kudüs'te bir medrese, Bursa'da da bir medrese ve üç mescit yaptırdığı nakledilmektedir. Ailesi ve çocukları hakkında ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte¹¹ oğullarından Mehmed Şâh Fenârî'nin (öl. 839/1435 [?]) âlim olup muhtelif eserler yazdığı, Yûsuf Bâlî'nin de (öl. 840/1436) müderrislik ve kadılık gibi görevler yaptığı bilgisi yer almaktadır.¹²

1.2. İlmî Yönü ve Eserleri

1.2.1. İlmî Yönü

Bilindiği üzere Osmanlı'nın kuruluş döneminde âlimler Anadolu'da temel eğitimlerini aldıktan sonra dönemin ilim merkezleri olan İran'a veya Mısır'a giderek dinî eğitimlerini buralarda tamamlamışlar, sonra da ülkelerine dönerek Osmanlı'nın ilim ve fikir hayatının gelişmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.¹³

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinin devam ettiği bir zaman diliminde yaşayan Molla Fenârî de bu âlimlerden biridir. Daha önce de geçtiği üzere temel düzeyde ilim tahsilini Anadolu'da yaparak Mısır'a giden Fenârî, dinî ilimlerde Mısır âlimlerinden icazet aldıktan sonra Bursa'ya dönmüş; müderris, kadı ve müftü olarak burada önemli görevler ifa etmiş, muhalled eserler yazmış ve aralarında Kâfiyecî (öl. 879/1474), Emir Sultan (öl. 833/1429), Molla Yegân (öl. 865/1461) ve İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449)

¹⁰ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/98; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, 1/17; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/266; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 274; Aydın, "Molla Fenârî", 30/245. Hüseyin Hüsameddin, Molla Fenârî'nin vefatı için hicrî 838 tarihini zikretmektedir. Bk. Hüsameddin, "Molla Fenârî", s. 598.

¹¹ Bazı çalışmalarda Fenârî'nin çocukları Mehmed Şâh, Yusuf Bâlî, Hasan Paşa, Ahî Yusuf, Halil Paşa ve Ümmügülsüm şeklinde verilmiştir. Bk. Recep Cici, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler- (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010)*, 241. Ayrıca bk. Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi Anlayışı*, 20.

¹² Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, 1/17-18; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/135; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/266; Aydın, "Molla Fenârî", 30/245; Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi Anlayışı*, 29. Molla Fenârî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/97-98; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, 1/17-21; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/135; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/266-267; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 274-276; Aydın, "Molla Fenârî", 30/245-246; Hüsameddin, "Molla Fenârî", 577-601; Mehmet Emin Erdoğan, *Molla Fenârî'nin Usûl-i Fıkh Görüşleri (Molla Fenârî'nin Fusûlü'l-Bedâi' Adlı Eseri Çerçevesinde)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 4-10; Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi Anlayışı*, 15-32; İlyas Yıldırım, *Fıkh Usûlü ve Klasik Mantık (Molla Fenârî Merkezli Bir Okuma)* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020), 24-27.

¹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi Anlayışı*, 22, 55-56; Yıldırım, *Fıkh Usûlü ve Klasik Mantık*, 28-33.

gibi meşhur âlimlerin de yer aldığı pek çok âlime hocalık yapmıştır. Hatta bazı modern çalışmalarda Molla Fenârî'den sonra Anadolu'nun ilim merkezi haline geldiği vurgulanmıştır.¹⁴ Bir kişinin ilimdeki yetkinliğinin, onun ve eserlerinin gerek kendi döneminde gerekse kendinden sonraki süreçte ilim ve fikir hayatını etkileyip ona yön ve şekil vermesi ile doğrudan ilgili olduğu dikkate alındığında Molla Fenârî'nin ilimde yetkin ve üstün bir âlim olduğu hemen belirtilmelidir. Zira bu husus, onunla ilgili yapılan birçok çalışmada somut verilerle ortaya konulmuştur.¹⁵ Görgün; Molla Fenârî'nin, kendisinden sonra Osmanlı ilim ve düşünce hayatına yön veren şahsiyetlerden biri olduğunu söylerken,¹⁶ Cici, onun gerek çağdaşları ve gerek sonraki âlimler arasında tartışmasız olarak otorite kabul edilen bir âlim, eserleri şerh ve haşiyelere konu olan, okutulan ve kaynak olarak kullanılan bir hukukçu/fıkıh âlimi olduğunu vurgulamıştır.¹⁷

Esasında o, sadece Anadolu'nun değil, Görgün'ün de isabetle belirttiği gibi, Moğol istilasından ve Haçlılardan sonra yeniden toparlanmaya çalışan ve muhakkikûn denilen âlimlerin yetiştiği İslâm dünyasının ilmî ve fikrî ortamının güçlü bir temsilcisidir.¹⁸ Nitekim Leknevî (öl. 1886) Molla Fenârî'nin hicrî sekizinci asrın başlarında¹⁹ ilimde temayüz edip seçkin hale gelen dört öncü âlimden biri olduğunu söylemiştir. Leknevî'ye göre bu dört âlim; fıkıh ve hadis alanında en çok eser yazmada İbnü'l-Mülakkın (öl. 804/1401), Arap dilinde *el-Kâmûs*'un yazarı Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415), hadis ilminde Zeynüddîn el-İrâkî (öl. 806/1404), aklî ve naklî bütün ilimlerde Molla Fenârî'dir.²⁰ Süyûtî'nin (öl. 911/1505) Molla Fenârî hakkında, hocası İbn Hacer el-

¹⁴ Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi Anlayışı*, 55-56; Topal - Şirin, "Molla Fenârî ve Fusûlü'l-Bedâyi' Adlı Eseri", 195-196.

¹⁵ Örneğin bk. Tahsin Görgün, "Klasik Türk Düşüncesinin (Osmanlı Düşüncesinin) Temel Meseleleri ve Molla Fenârî", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler- (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010)*, 184-188; İlyas Yıldırım, "Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Tarihindeki Yeri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (2013), 259-262; Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi Anlayışı*, 55-62.

¹⁶ Görgün, "Molla Fenârî", 30/248. Güçlü; eserleri üzerinde çok sayıda şerh ve haşiyelerin yazılmış olması, eserlerinin yıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulması şeklinde çok bariz iki tesirinden bahseder. Ona göre Molla Fenârî, mutaassıp bir nakilci değildir; aklî ve naklî ilimlerde önder kabul edilmiştir. Bk. Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi Anlayışı*, 33.

¹⁷ Cici, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", 257.

¹⁸ Görgün, "Molla Fenârî", 30/247.

¹⁹ Muhtemelen Leknevî, "dokuzuncu asrın başını" kastediyor olmalıdır. Çünkü zikrettiği dört âlimin vefat tarihleri dikkate alındığında üçünün hicrî dokuzuncu asrın ilk çeyreğinde, Molla Fenârî'nin de ikinci çeyreğinde vefat ettikleri görülecektir.

²⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 274.

Askalânî gibi bir âlime nispet ederek naklettiği, “Arapça, meânî, beyan, kıraat ve daha pek çok ilimde söz sahibi olduğu” yönündeki değerlendirmesi de bunu teyit etmektedir.²¹

1.2.2. Eserleri

Molla Fenârî tefsir, kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, tasavvuf, mantık, Arap dili ve belâgat gibi İslâmî ilimlerin neredeyse hemen her alanında eser yazan çok yönlü bir âlimdir. Bazı kaynaklarda ve modern çalışmalarda kitap, risale türünden ona irili ufaklı yüzün üzerinde eser nispet edilmekte ise de Molla Fenârî'nin eserleri üzerinde kapsamlı bir çalışma yapan Kadir Gömbeyaz, bu rakamın abartılı olduğunu belirtmektedir.²² Gömbeyaz, ona nispet edilen eserlerin yazma nüshalarını da inceleyerek çalışmasını; “1. Molla Fenârî'ye aidiyeti kesin veya kuvvetle muhtemel olan eserler, 2. Molla Fenârî'ye aidiyeti çeşitli sebeplerle tartışmalı ve şüpheli olan eserler, 3. Molla Fenârî'ye yanlışlıkla nispet edilen eserler” şeklinde üç ana başlıkta yapmıştır.²³

Buna göre Molla Fenârî'ye aidiyeti kesin veya kuvvetle muhtemel olan eserler şunlardır:²⁴

“Fusûlü'l-Bedâi' fî Usûli's-Şerâi', Aynü'l-A'yân/Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha,²⁵ Misbâhu'l-Üns beyne'l-Ma'kûl ve'l-Meşhûd fî Şerhi Miftâhi Gaybi'l-Cem' ve'l-Vücûd li'l-Konevî, el-Fevâ'id,²⁶ Tahkîku Hakâ'iki'l-Eşyâ ve Dekâ'iki'l-Ulûm ve'l-Ârâ,²⁷ Esâsü's-Sarf fî İlmi't-Tasrîf, Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî, Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye, Şerhu Telhîsi'l-Câmi'i'l-Kebîr fi'l-Fürû', Risâle-i Ucâle/Risâle der Metâlib-i Selâse, Ta'lîka alâ Evâ'ili'l-Keşşâf, 'İşrûne Kit'a fî İşrûne İlmen/er-Risâletü'l-Manzûme, Şerhu Cevâhiri'l-Kelâm, Bahsü'l-Molla el-Fenârî ve Ulemâi Mısır fi'l-İnşâ ve'l-Haber, Havâşi'l-Metâli', Havâşi'l-Osmân, Risâle fi'l-Galat, Risâletü'n-Nikât, Şerhu Şerhi'l-Fusûl li'n-Nesefî.”

²¹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/97.

²² Gömbeyaz, “Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserler”, 467.

²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Gömbeyaz, “Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserler”, 467-519.

²⁴ Bk. Gömbeyaz, “Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserler”, 474-494.

²⁵ Bu eser Ali Akpınar tarafından, “Molla Fenârî'nin Fatîha Tefsiri” adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Duran Ali Yıldırım, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlmine Yaklaşımı”, *Karaman Araştırmaları II*, Editörler: Hüseyin Muşmal, Erol Yüksel, M. Ali Kapor (Konya: Palet Yayınları, 2019), 452-459.

²⁶ Bu eser kaynaklarda, *Şerhu İsâgûcî, el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye, Şerhu Mantık, Fenârî Mecmuası, Şerhu'r-Risâletü'l-Esîriyye* gibi isimlerle de geçmektedir.

²⁷ Bu eser kaynaklarda, *Risâle fi't-Tasavvuf ve el-Mukaddimâtü'l-Aşere* isimlerle de zikredilmektedir.

Molla Fenârî'ye aidiyeti tartışmalı ve şüpheli olan eserler ise şunlardır:²⁸

“Şerhu Fikhi'l-Keydânî/Mukaddimetü's-salât, Şürûtu's-Salât, er-Risâletü's-Salâtiyye, Şerhu Dîbâceti Usûli'l-Pezdevî, Hâşiye alâ Dav'i'l-Miftâh Şerhi'l-Misbâh, Şerhu'l-Fevâ'idî'l-Gıyâsiyye fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân, Ta'lîka alâ Istilâhâtî's-Sûfiyye, Mecelle Müştemile alâ Usûlin Teştehiru min Ehli't-Tasavvuf, Hâşiye alâ Şerhi'ş-Şemsiyye, Risâle fi İlmi Te'vilâti Akvâlî'n-Nebî, Hâşiye alâ Hırzî'l-Emânî ve Vechî't-Tehânî, Risâle fi Ricâlî'l-Gayb, Mürşidü'l-Musallî, Şerh ale'n-Nusûs li'ş-Şeyh Sadreddîn el-Konevî, Mühimmâtü'l-Fenârî.”

Bu eserlerin yanı sıra Molla Fenârî'ye nispet edildiği halde nispeti hatalı olan veya ona ait olmayan eserler de şunlardır:²⁹

“Ünmûzecü'l-Ulûm,³⁰ Avîsâtü'l-Efkâr fi İhtibâri Üli'l-Ebsâr, Ta'lîka alâ Şerhayî's-Seyyid ve's-Sa'd li'l-Miftâh, Sûfiyyenin Libâs ve Etvâr ve Meslekine Dair İtirazâta Reddiye, Risâletü'n-Nûriyye, Satır-Arası Kur'an Tercümesi, Risâle fi Beyânî Vahdeti'l-Vücûd, Risâle fi Menâkibi'ş-Şeyh Bahâeddîn en-Nakşebendî, Risâle fi Menâkibi'ş-Şeyh Alâeddîn en-Nakşebendî, Ta'lîkât alâ Şerhi'l-Mevâkıf, Mecmû'atü'r-Resâ'il, Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye, Vakf-ı Nukûdun Sıhhati Hakkımda Çivizâde'ye, Hâşiye ale'l-Fevâ'idî'z-Ziyâ'iyye fi Şerhi'l-Kâfiye fi'n-Nahv, Risâle fi'l-İstincâ, Risâle fi Âdâbi'l-Bahs, Bahs fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh min Tefsîri'l-Fâtîha, Tefsîru Sûreteyi'l-Kadr ve'l-Feth, Risâle fi Mâhiyyeti'ş-Şeyâtîn ve'l-Cinn.”

Buna göre on dokuz eserin Molla Fenârî'ye aidiyeti kesin iken on beş eserin aidiyeti tartışmalı ve şüpheli olmaktadır. Üçüncü grupta verilen on sekiz eserin ona nispeti ise doğru değildir. Bununla birlikte bu durum şüphesiz ki, Molla Fenârî'nin ilimdeki yetkinliğine gölge düşürmeyecektir. Zira o, İslâmî ilimlerin hemen her alanında önemli eserler yazmış ve yazdığı eserlerle kendinden sonraki döneme yön vermiş bir âlimdir.

2. Molla Fenârî'nin Sünnet Anlayışı

Molla Fenârî'nin eserleri içerisinde *Fusûlü'l-bedâi'* adlı kitabı fıkıh usûlü ile ilgilidir ve onun en önemli çalışmalarından biri kabul edilmektedir. Hatta Şevkânî'nin (öl. 1250/1834) ifadesiyle söz konusu kitap, fıkıh usûlü alanında yazılan en önemli ve en faydalı eserlerden biridir.³¹

²⁸ Bk. Gömbeyaz, “Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserler”, 494-503.

²⁹ Bk. Gömbeyaz, “Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserler”, 503-519.

³⁰ Kaynaklarda genellikle Molla Fenârî'ye nispet edilen bu eser Gömbeyaz'ın tespitine göre onun oğlu Muhammed Şâh Fenârî'ye aittir. Bk. Gömbeyaz, “Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserler”, 503.

³¹ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâlî*, 2/266.

Otuz yılda tamamlandığı söylenen kitapta³² Molla Fenârî, Pezdevî'nin (öl. 482/1081) *el-Usûl*'ü, Neseffî'nin (öl. 710/1310) *el-Menâr*'ı, İbnü'l-Hâcib'in (öl. 570/1173) *el-Muhtasar*'ı, Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *el-Mahsûl*'ü gibi farklı ekollere ait klasik ve temel kaynakları cemetmiştir.³³ Bazı çalışmalarda ifade edildiğine göre Osmanlı medreselerinde Molla Hüsrev'in *el-Mir'ât*'ı ve *el-Mirkât*'ı normal düzeyde okutuluyorken, Molla Fenârî'nin *el-Füsûl*'ü yüksek düzeyde okutulan bir ders kitabıdır.³⁴

Eserin Hanefî ve Mütetekellimîn metotlarının birleştirilerek ve veciz bir üslupla kaleme alındığını belirten Aydın, müellifin kitapta yaklaşık her meselede bütün mezheplerin görüşlerine yer vermeye çalıştığını, konuları işlerken kendinden önceki Hanefî âlimlerinin görüş ve sistematığına bağlı kalmakla birlikte bir mukallit gibi davranmayıp mezhep içerisinde çeşitli tenkit ve tercihlerde bulunduğunu, diğer mezhep mensuplarına karşı insafli davranıp sert üslup kullanmaktan kaçındığını vurgulamıştır.³⁵

Daha önce de belirtildiği üzere Molla Fenârî'nin sünnet anlayışı bu önemli eseri özelinde incelenecektir. Söz konusu eserinde Molla Fenârî sünnet konusunu bir mukaddime/giriş ve altı fasılda/ana başlıkta ele almıştır. Mukaddimeyi de altı mebhasa/alt başlığa ayıran Molla Fenârî, birinci başlıkta sünnet kavramının kelime ve terim anlamı, ikinci başlıkta Hz. Peygamber'in risâletten önce günah işlemesinin cevazı, ona özgü hükümler, ümmetine nispetle bağlayıcılık açısından Hz. Peygamber'in fiilleri, üçüncü başlıkta Hz. Peygamber'in takriri, dördüncü başlıkta kavî ve fiilî sünnetin tearuzu, beşinci başlıkta vahyin çeşitleri, altıncı başlıkta sünnetin zabtı, haber ve türleri üzerinde durmuştur.³⁶ Mukaddimeden sonra sünnet bahsini altı fasılda inceleyen Molla Fenârî birinci fasılda sünnetin ittisali/kesintisiz nakli açısından taksimi, ikinci fasılda râvi ve râvide aranan şartlar, üçüncü fasılda inkıtâ'/senedde kopukluk, dördüncü fasılda

³² Betül Güçlü kaynaklarda geçen bu ifadeyi mezkûr eserin yazılma süresi olarak değil, Molla Fenârî'nin fıkıh usûlü alanında otuz yılını harcamış olması ile izah eder. Bk. Güçlü, *Molla Fenârî'nin Bilgi Anlayışı*, 40-41. Ancak Molla Fenârî'nin ömrünün sonuna kadar fıkıhla uğraştığı dikkate alındığında *el-Fusûl*, yazıldıktan sonra otuz yıllık bir süreçte tekâmül etmiş ve son şeklini almış olabilir. Nitekim yazılan bir eserin, yeni okumalar ve ilave çalışmalarla uzun süre sonra olgunlaşıp tekâmül etmesi ve son şeklini alması günümüzde de sıkça karşılaşılan bir olgudur.

³³ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, 1/17; Şevkânî, *el-Bedrû't-tâli'*, 2/266; Gömbeyaz, "Molla Fenari'ye Nispet Edilen Eserler", 478. Molla Fenârî eserinin girişinde, yazmış olduğu şiirde bu eserlere ve yazarlarına atıf yapmaktadır. Bk. Şemsüddîn Muhammed b. Hamze Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi' fi usûli's-şerâi'*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006), 1/8.

³⁴ Cici, "Molla Fenari'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri", 250.

³⁵ Hakkı Aydın, "Fusûlü'l-bedâi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/230.

³⁶ Bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi'*, 2/223-238.

haberinin konusu, beşinci fasılda haberi alan/tahammül eden kişinin yapması gereken hususlar, altıncı fasılda da ta'n yani râvinin tenkit edilmesi gibi konuları ele almıştır.³⁷

Molla Fenârî'nin sünnet bağlamında çok farklı konulara yer verdiği, yer yer bunları mukayeseli ve ayrıntılı olarak incelediği görülmektedir. Bu nedenle onun sünnetle ilgili görüşleri, ele aldığı ve incelediği konular çerçevesinde tespit edilecektir.

2.1. Sünnetin Tanımı

Sünnetin sözlükte “yol” (*et-tarîk*) anlamına geldiğini, dinen de nafil ibadetler için kullanıldığını belirten Molla Fenârî usûl ilmini dikkate alarak yani terim anlamında bu kavramı, “Hz. Peygamber’den, Kur’ân-ı Kerim dışında kavli, fiilî veya takrirî olarak sâdır olan (dinî) hususlar” şeklinde tarif etmiştir.³⁸

Bu tarife göre Fenârî sünneti kavli, fiilî ve takrirî olmak üzere üç kısımda kategorize etmiş, dinî konularda Hz. Peygamber’den rivayet edilen sözlü ya da amelî unsurları sünnet kapsamında değerlendirdiği gibi takrirî olan yani huzurunda söylenen ya da yapılan ve onun onayından geçen dinî unsurları da sünnet kapsamında değerlendirmiş olmaktadır. Bu açıdan Fenârî'nin, sünnetin çeşitleri hususunda fıkıh usûlünde yerleşik hâle gelen bir anlayışı aynen benimsediği görülmektedir. Zira bilindiği üzere klasik dönemde tüm ekollerde sünnet bu çerçevede ele alınmaktadır.³⁹ Bununla birlikte Fenârî, tarifte yer verdiği “Kur’ân-ı Kerim dışında” kaydı ile Hz. Peygamber’den nakledilen Allah’ın kelamının sünnetten ayrı değerlendirilmesi gerektiğini özellikle vurgulamış olmaktadır.

2.2. Peygamberlerin Günah İşlemesi

Sünnetin tarifinden sonra, Hz. Peygamber’in fiilleri konusuna zemin oluşturmak için peygamberlerin günah işlemesi meselesine temas eden Fenârî bu bağlamda şunları söylemiştir: Râfizî ve Mu'tezile'nin dışında kalan âlimlere göre peygamberlerin risâletten önce büyük veya küçük günah işlemeleri mümkündür. Râfizîler risâletten önce

³⁷ Bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/238-275.

³⁸ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/223. Fenârî'nin tarifi şu şekildedir:

"ما صدر عن الرسول غير القرآن قولاً كان ويخص بالحديث أو فعلاً أو تقريراً"

³⁹ Örneğin bk. Ebû Muhammed Âlî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Mahmûd Hâmid Osmân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005), 1/165; Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. İbrâhîm el-Acûz (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011), 1/145; Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Tâmir (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 3/236; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-Mâlikî eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Serî'a*, thk. Abdullâh Derâz (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 757; Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Abdulazîz (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015), 222; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl* (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011), 145-146.

peygamberlerin büyük ve küçük günah; Mu'tezîle ise büyük günah işlemelerini caiz görmemiştir. Zira bunlara göre, peygamberler risâletten önce günah işlerse insanlar onlardan nefret ederler ve risâletten sonra bu peygamberlere tabi olmazlar. Risâletten sonra peygamberlerin kasıtlı olarak yalan söylemekten masum oldukları hususunda icmâ vardır. Cübbâ'î'nin (öl. 303/916) dışındaki âlimlere göre peygamberler yine hata ile de olsa yalan söylemekten masumdur. Ezârika ve Şîa hariç diğer âlimler peygamberlerin risâletten sonra küfre düşmekten de korunduklarını ifade etmişlerdir. Peygamberlerin risâletten sonra bilerek büyük günah işlemeleri âlimlerin kahir ekseriyetine göre aklen ve dinen mümkün değildir. Ancak Haşevîler dinen, Mu'tezîle de aklen bunun mümkün olduğunu söylemiştir. Âlimlerin çoğunluğuna göre peygamberlerin hata ile büyük günah işlemeleri caizdir. Cübbâ'î'nin dışında kalan âlimler peygamberlerin bilerek küçük günah işleyebileceklerini söylemişlerdir. Hata ile küçük günah işleyebileceklerinde ise ittifak bulunmaktadır. Bununla birlikte âlimler peygamberlerin, buğday tanesi çalmak gibi bayağı kabilinden olan küçük günahları sehven de olsa irtikap edemeyeceklerini belirtmişlerdir. Günah olmayan kötü bir fiil peygamberden bilerek sâdır olursa "mâsiyet", hata ile sâdır olursa "zelle" olarak isimlendirilir.⁴⁰

Bu meselede sadece görüşleri ve ihtilafları zikreden Molla Fenârî ihtilaflı olan hususlarda şahsi kanaatini beyan etmemiştir. Ancak onun Ehl-i sünnet ve Hanefî çizgisinde olduğu dikkate alındığında burada bu çizgisini muhafaza ettiğini söylememiz mümkündür.

2.3. Hz. Peygamber'in Fiilleri (Ef'âl-i Rasûl)

Molla Fenârî sünnetin tanımında yer verdiği üç unsurdan fiilî olanı öncelikle ve Hz. Peygamber'in fiillerinin bağlayıcılığı hususunda şu bilgilere yer vermiştir:

Duha namazının, kurban ibadetinin ve vitir namazının farz olması, savm-ı visâl'in ve dörtten fazla kadınlı evliliğin cevazı gibi Hz. Peygamber'e özgü olan hükümler ya da Hz. Peygamber'in, yanılmasından dolayı sehiv secdesi yapması gibi yanılığal-leri bağlayıcı değildir, bu fiillerde ümmet ona tabi olmaz. Ancak bunların dışında kalan ve şer'î vasfı Hz. Peygamber'in, "sallû, huzû" gibi beyanıyla sarahaten ya da hırsızın elini bilekten kesmesi gibi karineyle ya da icmâ ile bilinen fiilleri ümmeti için de geçerlidir. Hz. Peygamber'in bu tür fiilleri de farz, vâcip, müstehap ve mübah olmak üzere dört türdür.⁴¹ Hz. Peygamber'in şer'î vasfı bilinen fiilleri cumhura göre, ona tahsis edildiğine dair delil olmadığı sürece ümmeti için de bağlayıcıdır; bağlayıcı olduğu hususunda

⁴⁰ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/223. Bu konu hakkında detaylı bilgi ve farklı görüşler için bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/241-247.

⁴¹ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/223.

herhangi bir delil aranmaz. Hanefîlerden Cessâs (öl. 370/981) ve Cürçânî (öl. 816/1413), Şâfîiler ve Mu'tezilî âlimler bu görüştedir. Buna mukabil Kerhî (öl. 340/952), Eş'arî ekolü usûl âlimleri ve Şâfîilerden Dekkâk'a (öl. 405/1015) göre bu fiillerin ümmet hakkında da geçerliliği için delil olması gerekir; delil yoksa fiilin Hz. Peygamber'e özgü olduğu kabul edilir.⁴²

Hız. Peygamber'in şer'î vasfı bilinmeyen mücerret fiilinin ümmeti hakkında bağlayıcı olması hususunda “*vücûb, nedb, ibâha, tevakkuf ve tafsîl* yani fiilin ibadet yönünün bilinmesine göre *mendûb* veya *ibâhadan* birinin tercihi” olmak üzere beş farklı görüş bulunmaktadır. Kerhî bu tür fiillerde, şer'î yönü bilininceye kadar *tevakkuf* edilmesini tercih ederken Cessâs Hız. Peygamber'e özgü olduğuna dair delil yoksa ümmeti için bunların mübah olduğunu söylemiştir. Hız. Peygamber'in şer'î vasfı bilinmeyen ama ibadet kastı ile yaptığı tespit edilen fiillerini Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî *tafsîl* altında değerlendirmiş, Molla Fenârî de bu görüşü tercih etmiştir. Hız. Peygamber'in muâmelât ile ilgili fiillerinin mübah olduğunda ise âlimlerin icmâi vardır.⁴³

Neticede Molla Fenârî, fıkıh usûlünde önemle üzerinde durulan *ef'âl-i rasûl*'ü Hız. Peygamber'e özgü olan, şer'î vasfı bilinen, şer'î vasfı bilinmeyen ve muâmelât ile ilgili olan fiiller şeklinde kategorize ederek değerlendirmeye tabi tutmuştur. Ona göre, Hız. Peygamber'e özgü olan fiiller bağlayıcı değil, şer'î vasfı bilinenler bu vasıfla aynen ümmet için de geçerli, şer'î vasfı bilinmeyen fiiller ise mübahdır. Mübah olan bu fiillerden ibadet kastı ile yapıldığı tespit edilenler ümmet için *mendûb* vasfını kazanmaktadır. Hız. Peygamber'in, alışveriş ve ticaret gibi muâmelât kapsamında olan tüm fiilleri mübah kapsamındadır.

Bu konuda Molla Fenârî'nin Hanefî mezhebinde yerleşik hâle gelen anlayışı aynen benimsediği ve devam ettirdiği görülmektedir. Zira Hanefî mezhebinin temel kaynaklarında da Hız. Peygamber'in fiilleri genel olarak bu çerçevede ele alınmaktadır.⁴⁴

⁴² Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/223-224. Serahsî bu meselede Cessâs'ın görüşünün sahih olduğunu ifade etmektedir. Bk. Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, *el-Usûl*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426/2005), 355.

⁴³ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/224.

⁴⁴ Bk. Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 2/76-88; Ebû Zeyd Abdullah ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halîl Muhyiddîn (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1428/2007), 247-248; Serahsî, *el-Usûl*, 355-357. Hız. Peygamber'in fiilleri günümüzde genel olarak Hız. Peygamber'in tasarrufları adı altında incelenmektedir. Ef'âlü'n-nebi hakkında diğer ekollerin görüşleri için bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/247-260. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Murat Şimşek, “Tarihi Süreçteki Gelişimi Açısından Hız. Peygamber'in Tasarruflarının Tasnifi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15 (2010), 303-344.

2.4. Takrîrî Sünnet (İkrâru'n-Nebî)

Molla Fenârî'ye göre takrîrî sünnet; Hz. Peygamber'in bildiği, ret ve inkâr etme imkânına sahip olduğu hâlde sükût ettiği muameleler, söz ya da davranışlardır. Şayet bunların Hz. Peygamber tarafından reddedildiği biliniyorsa onun sükût etmesi, bunlara onay verdiği anlamına gelmemektedir. Reddettiği bilinmiyor ve Hz. Peygamber de sükût ediyorsa bu; muamelenin, söz veya fiilin câiz olduğunu gösterir. Aksi takdirde yani Hz. Peygamber reddetme imkânına sahip iken reddetmezse, bu durumda bir kişinin dinen câiz olmayan bir şeyi irtikap etmesi ve Hz. Peygamber'in de buna onay vermesi söz konusu olur ki, bu da câiz değildir. Onun bir söz veya fiil karşısında sevinmesi, ondan hoşnut olması ise evleviyetle bunun câiz olduğunu gösterir.⁴⁵

Molla Fenârî'nin bu konudaki yaklaşımı Hanefî usûlünün teorisyenlerinden biri olan Cessâs'ın yaklaşımının devamı mahiyetindedir. Hz. Peygamber'in takririni, kendisiyle dinî hükümlerin beyan edildiği unsurlar başlığı altında ele alan Cessâs; ortaklık akitleri, mudârebe ve borçlanma akitleri gibi Hz. Peygamber'in huzurunda ya da bilgisi dahilinde yapılan ve onun tarafından reddedilmeyen muamelelerin Hz. Peygamber'in onayından geçtiğini ve böylece mübah olduğunu beyan etmiştir. Bu tür muameleler yasak kapsamında olsaydı Hz. Peygamber mutlaka müdahale eder ve onu geçersiz kılardı. Çünkü Hz. Peygamber'in, herhangi kötü bir fiili ya da sözü ikrar etmesi, buna karşı çıkmaması câiz değildir. Zira onun kötülöklere karşı çıkması emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker kapsamındadır.⁴⁶

2.5. Vahyin Kısımları ve Hz. Peygamber'in İctihad Etmesi

Vahiy zâhir ve bâtın olmak üzere iki kısımdır. Vahy-i zâhir, Cebrâil'in (a.s.) Hz. Peygamber'e indirdiği ve onun dilinden mübellîğ vasfı ile sabit olan vahiydir ki bu, Kur'ân-ı Kerim'dir. Cebrâil'in konuşmaksızın, sadece işareti ile Hz. Peygamber'de sabit olan bilgi de bu kapsamdadır. Mesela Hz. Peygamber'in, "Ruhu'l-Kuds, hiç kimsenin rızkını tam olarak almadıkça ölmeyeceğini kalbime/gönlüme üfledi"⁴⁷ hadisi bunun örneğidir. Allah'ın doğrudan Hz. Peygamber'in kalbine ilham ettikleri de vahy-i zâhir çerçevesindedir. Bu üç çeşit vahiy Hz. Peygamber'e özgü olup bunlar ümmeti için söz konusu olamaz. Ancak ümmet içerisinde keramet kabilinden kendisine bazı bilgiler ilham edilenler olabilirse de bu bilgi, sadece o kişi için hüccet olur, başkaları için delil değildir.

⁴⁵ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/227.

⁴⁶ Cessâs, *el-Fusûl*, 1/253-254. Takrîrî sünnet hakkında detaylı bilgi ve farklı görüşler için bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/270-278.

⁴⁷ Bk. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (Abdurrezzâk'ın *el-Musannefi* ile birlikte), thk. Habîbürrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1982), 11/125 (20100); Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Müsned*, thk. Yûsuf Alî ez-Zevâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370), 2/189 (673).

Vahy-i bâtın ise Hz. Peygamber'in kendi re'y ve ictihadı ile vermiş olduğu hükümlerdir. Mu'tezile'nin ekseriyeti Hz. Peygamber'in vahye muhatap, ictihadın da hataya muhtemel olmasından dolayı Hz. Peygamber'in ictihadına cevaz vermemiştir. İmam Mâlik (öl. 178/795), İmam Şâfiî (öl. 204/820) ve Ehl-i hadisin geneli Hz. Peygamber'in ictihad etmesinin câiz olduğunu söylemiştir. Hanefîlerden Ebû Yûsuf'un (öl. 182/798) görüşü de bu yöndedir. Fakat bu meselede daha doğru olan, vahiy gelebilecek kadar bir süre beledikten sonra vahyin gelmemesi hâlinde Hz. Peygamber'in ictihadının câiz olmasıdır. Maksada aykırı sonuçların ortaya çıkabileceği hâllerde ise Hz. Peygamber vahiy beklemeden ictihadda bulunabilir. Ancak âlimlerin bu ihtilafı dinî konular hakkındadır; dünyevî meselelerde ve savaş ile ilgili hususlarda Hz. Peygamber'in vahyi beklemeden rey ve ictihadiyle amel edebileceğinde âlimler ittifak hâlinindedir.⁴⁸

Molla Fenârî bu bilgileri naklettikten sonra Hz. Peygamber'in ictihadının câiz olduğuna dair birtakım deliller serdetmiş ve vahiy konusunu vahy-i zâhirin vahy-i bâtından üstün olduğunu vurgulayarak noktalamıştır. Çünkü vahy-i zâhirin hem başlangıçta hem de sonrasında hataya ihtimali yoktur ama vahy-i bâtın başlangıçta hataya muhtemel iken sonrasında hata ihtimali ortadan kalkmıştır.⁴⁹

Görüldüğü üzere Molla Fenârî vahiy, zâhir ve bâtın olarak iki kısımda kategorize etmektedir. Ona göre Allah'ın kelamı olan Kur'ân-ı Kerim'in yanı sıra Kur'ân'ın dışında Hz. Peygamber'in kalbine ilka/ilham edilenler de vahiydir ve bunlar vahy-i zâhir kapsamındadır. Hz. Peygamber'in re'y ve ictihadına dayanan hükümler ise vahy-i bâtın olmaktadır. Ancak Molla Fenârî'nin vahy-i bâtın Hz. Peygamber'in re'y ve ictihadını kapsadığı için bunları sonuç itibarıyla vahiy kapsamında değerlendirdiğini belirtmemiz gerekir. Çünkü re'y ve ictihad, her ne kadar başlangıçta hataya ihtimali olsa da belli bir süre geçtikten sonra Allah tarafından tashih edilmemiş ise bu, Allah'ın onayından geçmiş demektir. Allah'ın onayından sonra, başlangıçta rey ve ictihadda bulunan hata ihtimali tamamen ortadan kalkmakta ve bu, vahiy kapsamına dâhil olmaktadır. Zira Müslümanlar için dinde yegâne örnek olan Hz. Peygamber'in konumu dikkate alındığında, Serahsî'nin (öl. 483/1090) beyanıyla, onun hakkında iki durum söz konusudur: 1. Asıl olan dinî konularda Hz. Peygamber hata yapmaz. 2. Hata yaparsa bu, Allah tarafından tashih edilir.⁵⁰ Debûsî (öl. 430/1039) bu durumu şöyle izah eder: "Allah katında onun durumu, Hz. Peygamber'in huzurunda konuşan bir sahâbî gibidir. Şayet Hz. Peygamber

⁴⁸ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/231. Hz. Peygamber'in ictihadı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 249-252.

⁴⁹ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/231-232.

⁵⁰ Bk. Serahsî, *el-Usûl*, 358.

sahâbînin sözünü reddetmemiş ise bu sözün doğruluğu onun tarafından ikrar edilmiş olmaktadır.”⁵¹

Netice olarak Molla Fenârî'nin vahiy anlayışının ve Hz. Peygamber'in ictihadı meselesine yaklaşımının, birebir Hanefî mezhebinde hâkim olan anlayış ve yaklaşım doğrultusunda olduğu görülmektedir. Zira Hanefî usûl anlayışının sistematik hâle gelmesinde önemli role sahip olan Pezdevî ve Serahsî gibi âlimler vahyi, zâhir ve bâtın olarak iki kısımda analiz etmişler; Hz. Peygamber'in rey ve ictihadda bulunabileceğini ifade ederek bunu vahy-i bâtın kapsamında değerlendirmişlerdir.⁵² Hatta Serahsî, Molla Fenârî'nin de tercihi olan, Hz. Peygamber'in karşı karşıya kaldığı bir meselede ictihad etmeden önce bir süre vahyi beklediği, vahiy gelmediği takdirde ictihad ettiği şeklindeki görüşün konu bağlamında zikredilen en sahih görüş olduğunu vurgulamıştır.⁵³

Diğer ekollerde vahiy genel olarak metlûv ve gayr-i metlûv şeklinde iki kısma ayrılarak Kur'ân-ı Kerim vahy-i metlûv; sünnet de herhangi bir ayrıntıya gidilmeksizin vahy-i gayr-i metlûv kategorisinde değerlendirilmiştir.⁵⁴

2.6. Metin ve Senet Açısından Sünnet

Bilindiği üzere, sünnet verileri sonraki nesillere haber vasıtasıyla ulaşmaktadır. Haber kavramı için de metin ve sened önemli iki unsurdur. Bu nedenle sünnet bahsinde metin ve sened gibi kavramlar ayrıntılı olarak ele alınır. Ancak metin ve sened konularına zemin oluşturması için fıkıh usûlü kitaplarında öncelikle haber teorisi üzerinde

⁵¹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 251.

⁵² Ebû'l-'Usr el-Pezdevî, *el-Usûl/Kenzü'l-vüsûl (Keşfü'l-esrâr ile birlikte)*, thk. Abdullah Mahmûd 'Umer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/303-307; Serahsî, *el-Usûl*, 358-360. Serahsî vahyi; vahy-i zâhir ve vahy-i bâtın olarak iki kısma ayırdıktan sonra bu ikisinde ümmetin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ortak olamayacağını belirtmiş ve ayrıca şibh-i vahy diyebileceğimiz vahye müşâbih olan (...وأما ما يشبه الوحي) üçüncü bir kısımdan bahsetmiştir ki bu, Hz. Peygamber'in rey ve ictihadı ile hüküm vermesidir. Serahsî'ye göre bu kısım da Hz. Peygamber açısından vahiy ile sabit olmuş (بمنزلة الثابت بالوحي) gibidir ve kesin delil hükmündedir. Ancak rey ve ictihad, ümmet için vahiy kapsamında değildir; çünkü müctehid isabet edebileceği gibi hata da edebilir. Pezdevî ise Serahsî'nin şibh-i vahy olarak değerlendirdiği kısmı vahy-i bâtın kapsamında ele almış; onun vahy-i bâtın kabul ettiği kısmı da vahy-i zâhir içerisinde değerlendirmiştir. Aralarında literal olarak böyle bir fark olsa da neticede bunların tamamı vahy-i zâhir ve vahy-i bâtın kategorisinde yer almaktadır. Bu kategorik ayırmda Molla Fenârî'nin Pezdevî çizgisini takip ettiği görülmektedir. Bk. Pezdevî, *el-'Usûl*, 3/303-305; Serahsî, *el-Usûl*, 358.

⁵³ Serahsî, *el-Usûl*, 358.

⁵⁴ Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/111; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâtr'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/317; Ebû Hâmîd el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşlî (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011), 1/306; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/135.

ayrıntılı olarak durulur. Molla Fenârî de aynı yolu takip ederek bu başlık altında haber teorisi, metin ve senedle ilgili konulara yer vermiştir.

2.6.1. Haber Teorisi

Öncelikle haber, sıdk/doğruluk, kizb/yalan gibi kavramların tanımına, bu kavramlar etrafındaki tartışmalara temas eden Molla Fenârî bu bilgilerden sonra⁵⁵ haberi doğruluk ve ittisâl açısından kategorize etmiş; sünnetle doğrudan ilgili olması itibarıyla ittisâl yönünden haberi müstakil olarak ele almıştır.

Haber içeriğinin doğru ve yalan olmasına göre üç kısma ayrılır: Birincisi kesin doğru olduğu; mütevâtir gibi haberin bizzat kendisiyle veya haberin ilm-i zarûriye uyuması ile zarûri olarak veya Allah'ın, bizzat Rasûlü'nün ve icmâ ehlinin haber vermesi ya da akl-ı selim ile örtüşmesiyle *nazarî* olarak bilinen haberdir. Bu haberler genel olarak dört, tafsilatta ise altı çeşittir. İkincisi söz konusu dört habere aykırı olmasından dolayı yalan olduğu kesin olarak bilinen haberdir. Üçüncüsü de doğru veya yalan olduğu kesin olarak bilinemeyen haberdir. Doğruluğu ilmü't-tuma'nîne ile yani kesine yakın bir bilgiyle bilinen *haber-i meşhûr*, doğru olduğu zann-ı gâlib ile tercih edilen *haber-i vâhid*, yalan olduğu zann-ı gâlib ile tercih edilen *haber-i mekzûb*, doğru veya yalan olması eşit olup hükmünde tevakkuf edilen *haber-i mechûl* ve *haber-i fâsik* üçüncü kategoride yer alan haberlerdir.⁵⁶

2.6.2. İttisâl Açısından Haber

İttisâlden maksat, sünnet verisini ihtiva eden bir haberin Hz. Peygamber'e ke-sintisiz olarak ulaşmış olmasıdır. Sünnet verisinin Hz. Peygamber'e ulaşmasında herhangi bir şüphe olmazsa *mütevâtir*, başlangıçta sûreten yani haberin senedinin ittisâlinde şüphe bulunur ama sonraki dönemlerde ümmetin kabulüne mazhar olduğu için anlamında herhangi bir şüphe olmazsa *meşhûr* ve *müstefiz*, ittisâlinde sûreten ve manen şüphe olursa bu da *haber-i vâhiddir*.⁵⁷ Buna göre Molla Fenârî ittisâl itibarıyla haberi; *mütevâtir*, *meşhûr* ve *haber-i vâhid* olmak üzere üç kısımda kategorize etmiş olmaktadır.

a) Mütevâtir Haber

Terim olarak mütevâtir; bir topluluk tarafından nakledilip kesin doğru olduğu haberin bizzat kendisinden anlaşılan haberdir. Mütevâtir haber kesin bilgi ifade eder, bu nedenle inkâr eden kişi dinden çıkar. Kur'ân-ı Kerim'in nakli, beş vakit namaz, rekât

⁵⁵ Bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/232-237.

⁵⁶ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/237.

⁵⁷ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/238.

ve secde ile ilgili sayısal veriler, zekât, diyet ve erşlerin miktarları, tavaf sayısı, Arafat'ta vakfe ile ilgili bilgiler mütevâtir haberlerle sabittir.⁵⁸ Haberi nakledenlerin yalan üzere birleşmelerinin imkânsız olması, haberin akla değil, hisse yani duyu organları ile bilinen bir bilgiye dayanması ve haberin bu iki şartı senedin üç tabakasında yani sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde taşıyor olması mütevâtir haberde aranan sahih şartlardır. Haberin; nakledenlerin bizzat kendi bilgisine dayanması, topluluğun sayılamayacak kadar çok olması, tamamının adaletli olması yani aralarında fâsik veya kâfir olmaması, mekanlarının, din ve neseplerinin farklı olması, aralarında masum imamın bulunması gibi şartlar ise fasit şartlardır. Haberin mütevâtir kabul edilebilmesi için topluluğun en az dört, beş, on iki, kırk veya yetmiş kişi olması şeklinde birtakım görüşler olsa da doğru olan, haberi nakleden topluluğun herhangi bir sayı ile sınırlandırılmamasıdır. Bu konuda genel kural haberin, kesin bilgi meydana gelecek bir topluluk tarafından nakledilmesidir. Topluluğun sayısı da haberin içeriğine ve çeşidine göre değişiklik gösterebilecektir. İçerik olarak birbirinden farklı olup mütevâtir seviyesine ulaşmayan muhtelif haberlerin tevâtür düzeyinde olan asgari müşterek anlamı, mana yönü ile mütevâtir olur; yani manevî mütevâtirdir.⁵⁹

b) Meşhûr Haber

Sahâbe döneminde haber-i vâhid düzeyinde olup ikinci ve üçüncü hicrî asırda yani tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn zamanında yalan üzere birleşmesi imkânsız bir topluluk tarafından tevâtür düzeyinde nakledilen habere meşhûr haber denir. Haberin tebeu't-tâbiînden sonra tevâtür düzeyine ulaşmasına itibar edilmez. Çünkü naslarda sahâbe neslinin yanı sıra ikinci ve üçüncü asırda yaşayan Müslümanların adaletine vurgu yapılmaktadır.⁶⁰ Meşhûr haberin hükmü, ilmü't-tuma'nînedir yani kesine yakın bilgi ifade eder. Bu nedenle meşhûr haberle sabit olan hükmü inkâr eden kişi, müteahhirîn ulemanın da tercihi olan İsâ b. Ebân'ın (öl. 221/836) görüşüne göre tekfir edilmez ama dalâlete nispet edilir. Örneğin recm ve mestler üzerine mesh, meşhûr haberle sabit olan hükümlerdir. Ancak yemin keffâretinde orucun peş peşe tutulmasında olduğu gibi fakihler arasında ihtilafli olan konularda farklı görüşte olan müctehidler ne dalâlete ne de günaha nispet edilir.⁶¹

⁵⁸ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/238-239.

⁵⁹ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/241-242.

⁶⁰ Örneğin bk. Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 6/76 (3594); Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1419/1999), "Şehâdât", 9 (2651); Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.), "Fedâil", 52 (2533).

⁶¹ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/242-243.

c) Haber-i Vâhid

Mütevâtir ve meşhûrun dışında kalan haberler, haber-i vâhiddir. Bu tür haberler kesin bilgi ifade etmezler. Bu nedenle haber-i vâhidi inkâr eden ne dinden çıkmış ne de dalâlete düşmüş olur. Haber-i vâhidin mutlak olarak kesin bilgi ifade etmemesi çoğunluğun görüşüdür. Bazı âlimler karinelerin varlığı hâlinde, bazı âlimler de herhangi bir karine olmasa da mutlak olarak haber-i vâhidin kesin bilgi ifade ettiğini söylemişlerdir.⁶² Ancak Molla Fenârî bu konuda çoğunluğun görüşünü tercih ederek bunu birtakım delillerle desteklemiş, kesin bilgi ifade ettiğini iddia edenlerin delillerini de eleştirmiştir.⁶³

Bu bağlamda haber-i vâhid ile amel edilmesi hususuna da temas eden Fenârî bunun aklen câiz, dinen de vâcip olduğunu, hatta fiilen vuku bulduğunu vurgulamış; bu görüşü *kavâtî* ve *zevâhir* olarak nitelediği naklî ve aklî delillerle teyit etmiştir. Buna göre sahâbe ve tâbiîn, sayısız meselede haber-i vâhidle istidlalde bulunmuşlar ve amel etmişlerdir; hiç kimse de buna itiraz etmemiştir. Manevî mütevâtir ile sabit olan bu icmâ, haber-i vâhidle amel etmenin vâcip olduğunun delillerinden biridir. Ayrıca Hz. Peygamber pek çok sahâbîyi yalnız başına uzak bölgelere elçi olarak veya dinî konularda rehberlik üzere göndermiştir. Şayet tek kişinin haberi hüccet olmasaydı bunları yalnız başına göndermezdi.⁶⁴ Diğer taraftan Molla Fenârî Râfizîlerin ve Ebû Alî el-Cübbâî gibi bazı Mu'tezilî âlimlerin haber-i vâhidle amel edilmesini, aklî ve şer'î delil olmadığı gerekçesiyle inkâr ettiklerini belirtmiş ve amel edilmemesi yönünde getirdikleri delilleri eleştirmiştir.⁶⁵

Molla Fenârî'nin, ittisâl açısından sünnetin mütevâtir, meşhûr ve haber-i vâhid şeklinde Hanefî mezhebinde yerleşik hâle gelen kategorik ayrımını aynen benimsediği görülmektedir. Zira Hanefî mezhebinde Serahsî ve Pezdevî ile birlikte haberler; mütevâtir, meşhûr ve haber-i vâhid şeklinde tasnif edilmiş, sonraki dönemde de bu tasnif kabul görmüştür. Kavramların tanımı, bilgi değeri, hükmü gibi konulara yaklaşımda da mezhepte adeta tam bir uyum söz konusudur. Buna mukabil diğer ekollerde haberler genel olarak mütevâtir ve haber-i vâhid ayrımına tabi tutulmuş; haber teorisi bu ikili tasnif çerçevesinde şekillenmiştir.⁶⁶

⁶² Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/243-244.

⁶³ Bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/244-245.

⁶⁴ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/245-246.

⁶⁵ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/245, 248-249.

⁶⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Aytekin, "Fıkıh Usûlünde Haber Teorisinin Oluşumunda İsbâ b. Ebân'ın Etkisi", *Eskiye* 48 (Mart 2023), 339-350; Mehmet Ali Aytekin, *Fakihlere Göre Mütevâtir Sünnet* (İstanbul: İFAV, 2024), 71-95.

2.6.3. Râvi

Râvi ya sadece rivayetiyle veya fikhî ve ictihadiyla maruf olan bir kişidir ya da meçhuldür yani ne rivayetiyle ne fikhıyla ne de adaleti ve sahâbiliği ile bilinir. Bu şekilde tamamen meçhul bir râvi sahâbe neslinde bulunmamaktadır. Buna göre râvi beş kısma ayrılır:⁶⁷

1. Râşit halifeler, Abâdile,⁶⁸ Hz. Aişe, Mu'âz, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Übeyy b. Ka'b, Abdurrahmân b. Avf, Huzeyfe b. el-Yemân ve Abdullah b. Zübeyr gibi rivayeti ve fikhî ile bilinen râvilerin rivayeti, kıyasa uygun olsun ya da olmasın makbuldür. Molla Fenârî bu durumda kıyasın takdim edileceğine dair farklı ekollere ait bazı görüşlere yer verse de kendisi rivayetin kıyasa takdim edilmesi gerektiğini tercih ederek bunu birtakım delillerle desteklemiş ve bu minvalde gelebilecek itirazlara da cevaplar vermiştir.

2. Ebû Hüreyre ve Enes b. Mâlik gibi sadece rivayeti ile meşhur olan râvilerin rivayeti, mutlak olarak kıyasa muvafık olur veya kısmen kıyas delili ile örtüşürse kabul edilir; kıyasa tamamen aykırı olursa terk edilir.

3. Vâbisa b. Ma'bed, Seleme b. Muhbık/Muhabbık, Ma'kıl b. Sinân gibi meçhul olan yani fikhî veya hadis rivayeti ile meşhur olmayan râvilerin rivayeti selef tarafından kabul görür veya rivayet hakkında sükût edilirse kabul edilir. Çünkü bu rivayet ihtiyaç hâlinde beyan hükmündedir. Selefin rivayet hakkında ihtilaf etmesi durumunda da Molla Fenârî'ye göre rivayet kabul edilir. Nitekim Ma'kıl b. Sinân'ın rivayetine göre Hilâl b. Ümeyye eşi Berva'a (بروع) mehir belirlemeden ve onunla zifafa girmeden vefat etmiş; Hz. Peygamber de Berva' için mehr-i misil ile hüküm vermiş; Abdullah b. Mes'ûd da bu rivayetle amel etmiştir.⁶⁹

4. Meçhul olan râvinin rivayeti selef tarafından reddedilirse rivayet münkerdir; bununla kıyas terk edilmez yani rivayetle değil, kıyasla amel edilir. Nitekim Hz. Ömer, iddeti içerisinde Hz. Peygamber'in kendisine nafaka ve süknâ ile hüküm vermediğini söyleyen Fâtıma b. Kays'ın rivayeti ile amel etmemiştir.⁷⁰

⁶⁷ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/249-252.

⁶⁸ Abdullah kelimesinin çoğulu olan bu kavram ile genellikle sahâbenin müctehidlerinden olan Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Amr b. Âs gibi sahâbiler kastedilmektedir.

⁶⁹ Rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/291 (15943); Süleyman b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût - Muhammed Kâmil Karabelli (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Nikâh", 31 (2115); Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Nikâh", 38 (1891).

⁷⁰ Bk. Müslim, "Talâk" 6 (1480); Ebû Dâvûd, "Talâk" 40 (2291).

5. Râvinin, selef arasında bilinmeyen rivayeti ile kıyas terk edilmez. Ancak rivayet kıyasa aykırı değilse, bununla amel etmek câizdir.

Haberin kabul edilebilmesi için râvide birtakım şartlar aranır. Bunlardan bazıları rivayetin kabulü için sıhhat şartı, bazıları da ilave/tamamlayıcı şartlardır. Sıhhat şartları akıl, zabt, adalet ve Müslümanlıktır.⁷¹ Buna göre birinci şart akıldır ve bununla aklın kemal boyutu kastedilir. Aklı kemale ermemiş bir çocuğun haberi makbul değildir. Aklın kemale ermesi de buluğ ile mümkündür. Dolayısıyla buluğa ermeyen çocuğun, delinin ve ma'tûhun haberi muteber değildir. İkinci olarak râvi rivayeti zabt etmiş yani işittiği andan eda edeceği zamana kadar rivayeti ezberlemiş, anlamını muhafaza etmiş ve haberi bu şekilde nakletmiş olmalıdır. Zabt zâhir ve bâtın olmak üzere iki kısımdır. Haberin kelime anlamı ile muhafaza edilmesi zâhir, fikhî anlamıyla muhafaza edilmesi ise bâtındır. Üçüncü olarak râvi adaletli yani istikameti düzgün, dindar ve kişilikli/dürüst olmalı; bid'atlerden kaçınmalıdır. Adalet de kâsır ve kâmil olmak üzere iki kısımdır. Kişi Müslüman olmakla kâsır adalet sabit olur. Dindarlığın ve aklın nefsanî ve şehevî duygulara baskın olması da kâmil adaletin en alt seviyesidir. Ancak bu gizli bir keyfiyet olduğundan kâmil adaletin sabit olması için kişinin büyük günahlardan kaçınması, küçük günahlarda ısrarcı olmaması, kötü davranışlardan uzak durması ve kişiliği zedeleyen mübahlardan sakınması gerekir. Dördüncü şart da râvinin Müslüman olmasıdır. Bundan dolayı kâfirin rivayeti makbul değildir.⁷²

Sıhhat şartlarının yanı sıra rivayetin başka bir râvinin rivayeti ile desteklenmesi, râvinin âmâ olmaması, erkek olması, çok rivayette bulunması, nesebinin bilinmesi, fikhî, Arapçayı ve rivayetin anlamını bilmesi gibi birtakım ilave şartların ileri sürülüp bunların da sıhhat şartı zannedildiğini söyleyen Molla Fenârî bu şartların sıhhat şartı olmadığını belirtmiştir. Ayrıca rivayetin kıyasa uygun olmasının Hanefilere göre mutlak bir şart olmayıp bunun, râvinin fakih olmaması hâlinde dikkate alındığını vurgulamıştır. Çünkü fakih olmayan râvinin, hadisi mana ile rivayet edebileceğinden rivayette kastedilen anlamı göz ardı etmiş olması muhtemeldir.⁷³

Neticede Molla Fenârî'ye göre rivayetin kabulü için râvi akıllı, buluğa ermiş, adaletli ve Müslüman olmalı; râvi fakih değilse rivayet kıyasa aykırı olmamalıdır. Onun, "râvi fakih değilse rivayet kıyasa aykırı olmamalıdır" şeklinde ilerleyen süreçte

⁷¹ Bir rivayetin kabulü için râvinin akıllı, adaletli, zabtının sağlam ve Müslüman olmasında âlimlerin ittifakı vardır. Diğer şartlarda ise ihtilaf edilmiştir. Bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/327-333; Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 112-122.

⁷² Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/253-256.

⁷³ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/257.

mezhepte yerleşik hâle gelen kriterde Cessâs, Debûsî ve Serahsî çizgisini takip ettiği görülmektedir.⁷⁴

Ehl-i hadis ekolünden olan usûl âlimleri de râvinin akıllı, buluğa ermiş, Müslüman ve adaletli olması gerektiğini ifade etmişler; ancak rivayetin kıyasa aykırı olup olmaması şartında ihtilaf etmişlerdir. Mâlikîler haber-i vâhidin kıyasa aykırı olmamasını şart koşarken diğerleri, bazı detaylar olmakla birlikte genel olarak böyle bir şartı dikate almamışlar, kıyas ile haber-i vâhidin teâruzunda haber-i vâhid ile amel edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bunlara göre haber kıyasa muhalif olsa da rivayetin kabülünde râvinin fakih olması şart değildir.⁷⁵

2.6.4. İnkıtâ'

İnkıtâ', zâhir ve bâtın olmak üzere iki kısımdır. Zâhir inkıtâ', haberin irsâli yani mürsel olarak rivayet edilmesidir. Bâtın inkıtâ' ise haber-i vâhidin Kitâb'a veya meşhûr sünnete muhalif olması, umûmü'l-belvâ olan konularda şâz kalması, sahâbenin haber ile amel etmemesi ya da râvinin akıl, zabt, adalet ve Müslümanlık şartlarından herhangi birini taşıyaması hâlinde söz konusu olur.⁷⁶

Sahâbenin sahâbeden mürsel rivayeti ittifakla makbuldür. Tâbiîn ve tebeu't-tâbiînin mürsel rivayeti Hanefî ve Mâlikî fukahasına göre muteberdir. İmam Şâfiî ise tâbiîn ve tebeu't-tâbiînin mürselini; haberin başka bir tarik ile müsned olarak rivayet edilmesi, hocaları farklı olan başka bir râvinin de aynı haberi mürsel olarak rivayet etmesi, sahâbe kavlinin mürsel haberi desteklemesi, âlimlerin çoğunluğunun görüşünün haberi desteklemesi veya râvinin ancak sika ravilerden irsâl yaptığının bilinmesi gibi birtakım şartlar çerçevesinde kabul etmiştir. Molla Fenârî İmam Şâfiî'nin ileri sürdüğü bu şartlardan ilk dördünü eleştirmiş; son maddede ifade ettiği şartın ise sahih olduğunu ve Hanefî mezhebinin görüşüyle örtüştüğünü söylemiştir.⁷⁷

İlk üç nesilden sonraki mürsel haberin kabul edilmesi hususunda Hanefîlerde İsâ b. Ebân'a ve Kerhî'ye nispet edilen iki farklı görüş vardır. Kerhî'ye göre adaletli her râvinin mürsel rivayeti makbuldür. İsâ b. Ebân'a göre, toplumda fesat yaygın hâle geldiği ve irsâl yapmada âdet değiştiği için tebeu't-tâbiînden sonra mürsel rivayet, râvi adaletli de olsa makbul değildir. Ancak İmam Muhammed'in mürseli gibi, sika ravilerin müsned

⁷⁴ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/23-25; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 180-183; Serahsî, *el-Usûl*, 265-267.

⁷⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/304-308, 344-345; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/327-332, 372.

⁷⁶ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/257.

⁷⁷ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/258-259.

olarak rivayet ettikleri bir haberi mürsel olarak da rivayet etmeleri hâlinde mürsel rivayet makbuldür.⁷⁸

Haber-i vâhidin Kitab'a veya meşhûr sünnete aykırı olması bâtın inkitâdır. Şayet haber, Kitap ile teâruz eder yani ona muhalif olursa şüphe ihtiva eden haberden dolayı kesin olan nas terk edilemez. Yine bu haberle Kitab'ın âmmı tahsis edilemez, hâs üzere ziyade hüküm verilemez, Kitab'ın zâhiri terk edilemez. Çünkü asıl olan Kitab'ın metnidir ve bunda herhangi bir şüphe yoktur. Kesin olduğundan anlama gidilmeden önce Kitab'ın zâhiri, haber-i vâhide tercih edilir. Kesin olan delil şüpheli bir haberle terk edildiğinde bidat kapısı açılır. Bundan dolayı Fâtıma bnt. Kays'ın iddet beklerken Hz. Peygamber'in kendisi için nafaka ve süknâ ile hükmetmediği rivayeti Talâk suresi 6'ncı (...أسكنوهن...) ayete; Hz. Peygamber'in bir şahit ve davacının yemini ile hükmettiği rivayeti⁷⁹ Bakara suresi 282'nci (...واستشهدوا شهيدين من رجالكم...) ayete, musarrât rivayeti⁸⁰ Bakara suresi 194'üncü (...فاعتدوا عليه بمثل ما اعتدى عليكم...) ayete muhalif olduğu için kabul edilmemiştir. Meşhûr sünnete muhalif olan haber ile de amel edilmemiştir. Çünkü meşhûr sünnet haber-i vâhiden daha kuvvetlidir; kuvvetli olan diğerine tercih edilmiştir. Bundan dolayı, örneğin bir şahit ve bir yemin ile hüküm vermeyi içeren rivayet, "Delil müddeiye, yemin de inkâr edene gerekir" rivayetine⁸¹ muhalif olduğu için kabul edilmemiştir.⁸²

Aynı şekilde, dinin nakledilmesinde asıl olan sahâbenin herhangi bir habere itibar etmeyip ihtilaf halinde re'y ve ictihada başvurmaları da haberde inkitâ olduğunu gösterir. Mesela Hz. Peygamber'den gelen, "Yetimlerin mallarını onlar adına iyi değerlendiren ki, zekât ve sadaka onu yiyip bitirmesin"⁸³ rivayetine rağmen çocukların mallarından zekât verilip verilmeyeceğinde ihtilaf eden sahâbe bu konuda ictihadla amel etmiş, herhangi biri bu rivayeti muhatabına delil olarak kullanmamıştır. Râvideki bir kusurdan dolayı da haberde inkitâ olabilir. Kâfirin dinî konulardaki haberi makbul

⁷⁸ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/260.

⁷⁹ Hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/98 (2224); Ebû Dâvûd, "Akziye" 21 (3610); Muhammed b. İisâ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1419/1998), "Ahkâm", 13 (1343); İbn Mâce, "Ahkâm", 31 (2368). Bu hadisi Molla Fenârî her ne kadar Zeyd b. Sâbit'e nispet etse de hadis, kaynaklarda genelde Abdullah b. Abbâs ve Ebû Hüreyre'den rivayet edilmektedir.

⁸⁰ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/234 (7305); Müslim, "Büyu", 4 (1515).

⁸¹ Bk. Müslim, "Akziye", 1 (1711); Tirmizî, "Ahkâm", 12 (1341); İbn Mâce, "Ahkâm", 7 (2321).

⁸² Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/260-263.

⁸³ Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988), 2/379 (10113); Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 4/179 (7338).

olmadığı gibi, çocuğun, ma'tûhun, fâsıkın, hâli mestûr olan yani adaletli olup olmadığı bilinmeyen kişilerin de dinî konulardaki haberi makbul değildir.⁸⁴

2.6.5. Haberin Konusu

Haberin konusu *hukûkullah/kamu hakkı* ya da *hukûk-ı ibâd/kul hakkı* türünden olan hükümlerdir. Hukûkullah da “şüpheden dolayı düşmeyen” ve “herhangi bir şüphe nedeniyle düşen” hükümler olmak üzere iki kısımdır. Sırf ibadet anlamı taşıyan, oruç keffâreti ve sadaka-i fitır gibi ibadet vasfı ceza ve vergi vasfına galip olan, öşür gibi vergi vasfı ibadet vasfına galip olan hükümler şüphe ile düşmeyen; sırf ceza anlamı taşıyan, kâsır ceza kapsamında olan, vergi kapsamında olan ve vergi vasfı ibadet vasfına baskın olan hükümler ise şüphe ile düşen hükümlerdir. Hukûk-ı ibâd da bağlayıcı olan, bağlayıcı olmayan, kısmen bağlayıcı yani bir taraf için bağlayıcı ama karşı taraf için bağlayıcı olmayan tasarruflarla ilgili hükümlerdir.⁸⁵

Şüphelerle düşmeyen hukûkullah kapsamındaki hükümlerde haber-i vâhid, daha önce zikredilen şartları taşıması durumunda hüccet olur. Ancak çocuğun, ma'tûh ve kâfirin haberi geçerli değildir. Had, kısas, mirastan mahrumiyet gibi hukûkullah kapsamında olup şüpheden dolayı düşen hükümlerde ise haber-i vâhidin kabul edilip edilmediğinde iki farklı görüş vardır: Ebû Yûsuf'tan rivayet edilen ve Cessâs'ın tercih ettiği görüşe göre kabul edilir; Kerhî'ye göre şüphe nedeniyle kabul edilmez. Bu meselede birinci görüşün İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe (öl. 150/767) nazarında daha sahih olduğu rivayet edilmiştir. Çünkü İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe zimmîyi öldüren Müslümana kısas uygulanması hükmünde mürsel haberle, bir kişiyi öldüren bir gruba kısas hükmünün tatbik edilmesinde de Hz. Ömer'den gelen rivayetle amel etmiştir.⁸⁶

Hukûk-ı ibâdla ilgili tasarruflarda haber-i vâhidin delil olması birtakım şartlara bağlıdır. Şayet bağlayıcı bir tasarruf ise haber-i vâhidin kabul edilmesinde sayı, velayet, adalet ve edasında şahadet lafzı gibi unsurlar dikkate alınır. Bundan dolayı kölenin, çocuğun ve kâfirin haberi kabul edilmediği gibi şahadet lafzı ile eda edilmeyen bir haber de kabul edilmez. Vekalet, mudarebe ve emanet gibi bağlayıcı olmayan tasarruflarda, çocuk da olsa mümeyyiz olan herkesin haberi makbuldür. Vekaletten azletme, ortaklığı feshetme gibi bağlayıcılığı kısmî olan tasarruflarda ise İmam Âzam Ebû Hanîfe'ye göre haberde sayı veya adalet şartından biri sağlanmış olmalıdır. İmâmeyn'e göre bu tür tasarruflarda da bağlayıcı olmayan tasarruflarda olduğu gibi mümeyyiz olan herkesin

⁸⁴ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/263-265.

⁸⁵ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/265.

⁸⁶ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/266. Burada bu kapsamda olan hükümlerin haber-i vâhidle sabit olması ile suçun sübut bulmasının birbirinden farklı olduğu dikkate alınmalıdır. Zira herhangi bir suçun ispatı ve sübut bulması için aranan şartlar farklıdır ve bu konuda Hanefî mezhebinde ihtilaf söz konusu değildir.

haberi makbuldür. Molla Fenârî'ye göre sahih olan İmam Âzam Ebû Hanîfe'nin görüşüdür.⁸⁷

2.6.6. Haberin Tahammül ve Edası (Vezâifü's-Sem')

Bir rivayetin tahammülünden edasına kadar; semâ' (dinlemek), zabt (muhafaza etmek) ve teblîğ (rivayet etmek) şeklinde üç aşaması vardır. Bu aşamalardan her birinin azîmet ve ruhsat boyutu bulunmaktadır. Semâ'; "1. Hocanın öğrenciye okuması (Kırâetü's-şeyh ale't-tâlib), 2. Öğrencinin hocanın huzurunda okuması (Kırâetü's-sâmi' ale's-şeyh), 3. Hocanın resmi mührü ile kitabını rivayette bulunması için öğrenciye göndermesi ve kitabın kendisine ulaştıktan sonra rivayette bulunabileceğini yazması (Kitâbe), 4. Hocanın resmi mührünün olduğu kitabını bir elçi vasıtasıyla öğrencisine göndererek rivayette bulunması için icazet vermesi (Risâle) 5. Hocanın kendisinden duyduklarını rivayet etmesi için öğrencisine icazet vermesi (İcâze), 6. Hocanın, rivayet etmesi veya istinsah etmesi için öğrenciye bir kitap vermesi (Münâvele)" şeklinde altı yoldan biri ile olur. Bunlardan ilk dördü azîmet, son ikisi ise ruhsattır. Zabıtın azîmet boyutu rivayetin, tahammülden edasına kadar ezberlenmiş olması; ruhsat boyutu ise rivayetin yazılmış olmasıdır. Tebliğin yani haberi rivayet etmenin azîmet boyutu lafız ile nakletmek, ruhsat boyutu ise mana ile nakletmektir.⁸⁸

2.6.7. Râvinin Ta'nı/Tenkrit Edilmesi

Râvinin tenkidi, haberin rivayet edildiği kişiden ya da bir başkası tarafından olabilir. Eğer tenkit, rivayet edilen kişiden ise bu, sözlü ya da fiili olabilir. Sözlü de haberin kesin olarak reddedilmesi, haberde tereddüt edilmesi ya da haberin te'vil edilmesi şeklinde olabilir. Fiili ise rivayetten önce veya sonra ya da bilinmeyen bir zamanda ona aykırı amel etmekle olabildiği gibi haberin gereği ile amel etmemek şeklinde de olabilir. Rivayetin başkası tarafından tenkidi sahâbeden olabildiği gibi hadis imamlarından da olabilir.⁸⁹

Haberin, rivayet edilen kişi tarafından kesin olarak reddedilmesi halinde ittifakla bununla amel edilmez. Rivayet edilen kişi rivayette tereddüt ederse Ebû Yûsuf'a göre haberle amel edilmez. Kerhî'nin ve müteahhir âlimlerin tercihi de budur. Ancak İmam Muhammed (öl. 189/805), Mâlik ve Şâfiî'ye göre amel edilir. İmam Ahmed'den de (öl. 241/855) "amel edilir" ve "amel edilmez" şeklinde iki farklı rivayet gelmiştir. Rivayet edilen kişinin rivayeti te'vil etmesi şayet zâhir olmayıp mücmel olan bir haberin muhtemel anlamlardan birini tayin etmesi şeklinde ise bu, diğer anlamları reddetmesi

⁸⁷ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/266-269.

⁸⁸ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/269-273.

⁸⁹ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/276-277.

demektir. Haber mücmel değil zâhir ise o zaman rivayet edilen kişinin tevili; âmın takyidi, hâssın tahsisi kabilinden olur. Bu durumda farklı görüşler olmakla birlikte Kerhî, Hanefî fakihlerinin geneli ve İmam Şâfiî'ye göre zâhir olan anlam ile amel edilir. Molla Fenârî'ye göre doğru olan görüş budur. Çünkü rivayet edilen kişinin bu tevili haberin muhtemel olan diğer anlamlarını iptal etmez ve başkası aleyhine delil olmaz. Kendisinden haber rivayet edilen kişinin, rivayet öncesinde ya da bilinmeyen bir zamanda rivayetine aykırı amel etmesi râvinin cerh edilmesi anlamına gelmez. Zira hadis nede niyle bu amelinden vaz geçmesi muhtemeldir. Hocanın hadisi rivayet ettikten sonra açıkça rivayete aykırı hareket etmesi hâlinde haber ile amel edilmez. Çünkü bu, haberin neshedildiği ya da sabit olmadığı anlamına gelir. Ancak hadis ile ümmetin çoğunluğu amel etmiş ise hocanın rivayete aykırı davranması bununla amel etmeye engel değildir. Kendinden rivayet edilen kişinin haberin gereği ile amel etmekten kaçınması da habere aykırı amel etmesi gibidir.⁹⁰

Gizli kalmaya ihtimali olmayan yani toplum tarafından bilinen bir olayla ilgili haberin sahâbe tarafından tenkit edilmesi hâlinde rivayet kabul edilmez. Bu durumda hükmün siyaseten verildiğine, kesin olmadığına ya da neshedildiğine hamledilir. Me-sela zina eden kişinin sürgüne gönderilmesini ifade eden hadisle⁹¹ râşit halifelerin amel etmemelerinden bu hükmün siyaseten olduğu anlaşılır. Gizli kalmaya ihtimali olan haberlerle ilgili sahâbenin tenkidi, haberle amel etmeye engel değildir. Örneğin namazda sesli gülmenin abdesti bozması ile ilgili Zeyd b. Hâlid el-Cühenî'den gelen rivayet⁹² nadir bir durumla ilgili olup bunun gizli kalması ve herkes tarafından bilinmemesi ihtimal dâhilindedir. Bu nedenle Ebû Mûsâ el-Eş'ârî bununla amel etmemiştir. Hadis imamlarının "hadis sabit değildir, râvi cerh edilmiştir, hadisi metruktur, adil değildir" gibi müphem olan yani sebebi bilinmeyen tenkitleri makbul değildir. Yine onların, cerh kabul edilmeye elverişli olmayan veya âlimler arasında ihtilafli olan ve ictihada dayanan konularda yaptıkları tenkitler de geçerli değildir. Asabiyetle itham edilen hadis imamlarının, râviyi fâsıklıkla tenkit etmeleri dikkate alınmaz. Hadis imamlarının nasihat kabilinden olan eleştirileri makbuldür.⁹³

Molla Fenârî haber teorisi çerçevesinde haberin tanımı, çeşitleri, haberin ittisâli, râvide aranan şartlar, haberin inkitâ'ı, konusu, tahammülü ve edası, râvinin tenkidi gibi konuları ele almıştır. Haberın doğruluk ve ittisâl açısından kategorize edilmesinden

⁹⁰ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/277-279.

⁹¹ Hadis için bk. Buhârî, "Şehâdât", 8 (2649); Müslim, "Hudûd", 5 (1697).

⁹² Bk. Ya'kûb b. İbrâhîm Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/128 (135); Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnâvût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/2004), 1/301 (611).

⁹³ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi*, 2/279-281.

râvide aranan şartlara, haberin inkitâ'ından râvinin tenkidine kadar verdiği tüm bilgilerden onun, Hanefî mezhebinin usûl anlayışının şekillenmesinde kilit role sahip olan Cessâs, Debûsî, Pezdevî ve Serahsî çizgisinde olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴ Dolayısıyla Molla Fenârî'nin, fıkıh usûlünün temel konularından biri olan sünnet konusunda Hanefî mezhebinde hâkim olan görüş ve kanaatleri aynen benimsediğini, hatta benimsemenin ötesinde farklı ekollere karşı bu görüşleri savunduğunu söyleyememiz mümkündür.

Sonuç

Molla Fenârî Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde yaşayan, gerek ilmî birikimi ve donanımı gerekse yazdığı eserlerle daha hayatta iken her kesimin saygınlığını kazanan; eserleriyle kendinden sonraki süreçte Osmanlı'nın ilim ve fikir hayatına yön veren önemli bir Osmanlı âlimidir.

Fıkıh usûlü alanında yazdığı *Fusûlü'l-bedâi' fi usûli'ş-şerâi'* adlı kitabı usûl alanında yazılan en muteber eserlerden biri olarak kabul edilmiştir. Usûl konularının tamamını ihtiva etmesi, farklı ekollerin görüşlerinin zikredilmesi, konuların tartışmalı olarak ele alınması, aklî ve naklî delillere yer verilmesi gibi özellikler dikkate alındığında mezkûr kitabın, fıkıh usûlünde memzûc/karma metotla yazılan eserler kategorisinde yer aldığı görülmektedir.

Molla Fenârî bu eserinde sünnet konusuna ayrıntılı olarak yer vermiş, meseleleri tartışma yöntemiyle ele almış, soru cevap metodunu yoğun bir şekilde kullanmıştır. Farklı ekollerin görüşlerine de yer vermiş olmakla birlikte sünnet konusunda ele aldığı meselelerde Ehl-i sünnet ve Hanefî çizgisini muhafaza etmiş; bunlara aykırı görüşler karşısında bu çizgisini aklî ve naklî delillerle savunmuştur. Hanefî usûlünde ihtilaflı olan konularda ise genel olarak Cessâs, Debûsî, Pezdevî ve Serahsî çizgisini takip etmiştir. Ele alınan meselelerde Fenârî'nin kendine özgü bir görüşü tespit edilememiştir. O, eserinde ağır bir dil kullanmış, meseleleri veciz bir üslupla ele almış; ancak konuları ve delilleri başarılı bir şekilde serdetmiştir.

Molla Fenârî'nin eserde zengin bilgilere yer vermesi, farklı ekollerin görüşlerine atıflarda bulunması, yer yer konuları tartışması, ihtilaflı konularda zaman zaman kendi kanaatlerini belirtmesi şüphesiz ki, onun bu meselelere olan vukûfiyetini bariz bir şekilde ortaya koymakta ve kitabın değerini artırmaktadır. Ancak konuları ele alırken ağır, edebî ve felsefî bir dil kullanması, görüşleri veciz bir üslup ile aktarması eserden

⁹⁴ Bu konularda Cessâs, Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'nin görüşleri için bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 1/504-576, 2/3-75; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 170-213; Pezdevî, *el-'Usûl*, 2/520-583, 3/3-118; Serahsî, *el-Usûl*, 249-299.

istifadeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte *Fusûlü'l-bedâi'*, alanında önemli kaynaklardan biri olma niteliğini korumaktadır.

Son olarak; bu tür çalışmaların, yaşadığımız coğrafyada tarihte büyük şahsiyetlerin yaşadığını tespit etme imkân ve fırsatı sunduğu belirtilmelidir. Bu nedenle özellikle hem aynı coğrafyayı paylaşmamız hem de tarih olarak bize daha yakın olması ve İslâm düşünce tarihinde çok önemli konumda bulunması nedeniyle Osmanlı âlimleri özelinde nitelik ve nicelik olarak daha fazla spesifik çalışmaların yapılması, bize ait olan bu değerlerin yakinen tanınması ve tanıtılması büyük önem arz etmektedir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. İbrâhîm el-Acûz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Aydın, Hakkı. "Fusûlü'l-bedâi'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aytekin, Mehmet Ali. *Fakihlere Göre Mütevâtir Sünnet*. İstanbul: İFAV, 2024.
- Aytekin, Mehmet Ali. "Fıkıh Usûlünde Haber Teorisinin Oluşumunda İsâ b. Ebân'ın Etkisi". *Eskiye* 48 (Mart 2023), 331-352.
<https://doi.org/10.37697/eskiye.1220414>
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1419/1999.

- Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî. *el-Füsûl fi'l-usûl*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Cici, Recep. "Molla Fenari'nin Osmanlı Hukuk Düşüncesindeki Yeri". *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu, 4-6 Aralık 2009 Bursa -Bildiriler-*. Editörler: T. Yücedoğru, O. Ş. Koloğlu, U. M. Kılavuz & K. Gömbeyaz. 239-258. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/2004.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halîl Muhyiddîn. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût Muhammed Kâmil Karabelli. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm. *el-Âsâr*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Erdoğan, Mehmet Emin. *Molla Fenârî'nin Usûl-i Fıkıh Görüşleri (Molla Fenârî'nin Fusûlü'l-Bedâi' Adlı Eseri Çerçevesinde)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'âşlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011.
- Gömbeyaz, Kadir. "Molla Fenari'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenari Bibliyografyası". *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu, 4-6 Aralık 2009 Bursa -Bildiriler-*. Editörler: T. Yücedoğru, O. Ş. Koloğlu, U. M. Kılavuz & K. Gömbeyaz. 467-524. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010.
- Görgün, Tahsin. "Klasik Türk Düşüncesinin (Osmanlı Düşüncesinin) Temel Meseleleri ve Molla Fenari". *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu, 4-6 Aralık 2009 Bursa -Bildiriler-*. Editörler: T. Yücedoğru, O. Ş. Koloğlu, U. M. Kılavuz & K. Gömbeyaz. 467-524. 177-188. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010.
- Görgün, Tahsin. "Molla Fenârî (Düşüncesi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Güçlü, Betül. *Molla Fenârî'nin Bilgi ve Varlık Anlayışı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hüsameddin, Hüseyin. "Molla Fenârî". çev. Melek Yılmaz Gömbeyaz. *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu, 4-6 Aralık 2009 Bursa -Bildiriler-*. Editörler: T. Yücedoğru, O. Ş. Koloğlu, U. M. Kılavuz & K. Gömbeyaz. 577-601. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Mahmûd Hâmid Osmân. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût vd. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî. *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Abdulazîz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015.
- İmam eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Müsned*. thk. Yûsuf Alî ez-Zevâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370.
- İpşirli, Mehmet. “Şeyhülislâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/91-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kaya, Mehmet. “Molla Fenari'nin Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler ve Dikkat Etmesi Gereken Hususlara İlişkin Görüşleri ve Kafiyeci ile Süyûtî'ye Etkileri”. *III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (25-27 Ekim 2018) Tam Metin Kitabı*. Editör: Mehmet Sami Yıldız, Ayşegül Can, Mehmet Özkaya. 275-293. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018.
- Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnâvût. 6 Cilt. İstanbul: İrcica, 2010.
- Leknevî, Muhammed Abdulhayy. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Ahmed ez-Za'bî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1418.
- Ma'mer b. Râşid. *el-Câmi' (Abdurrezzâk'ın el-Musannefi ile birlikte)*. thk. Habîbürrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1982.
- Molla el-Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamze. *Füsûlü'l-bedâi' fî usûli's-şerâi'*. thk. Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Pezdevî, Ebü'l-'Usr. *el-Usûl/Kenzü'l-vüsûl (Keşfü'l-esrâr ile birlikte)*. thk. Abdullah Mahmûd 'Umer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme. *el-Usûl*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426/2005.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl. 2 Cilt. Sayda: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 36. Basım, 2021.

- Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-Mâlikî. *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerî'a*. thk. Abdullâh Derâz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşâdü'l-fuhûl*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011.
- Şimşek, Murat. "Tarihi Süreçteki Gelişimi Açısından Hz. Peygamber'in Tasarruflarının Tasnifi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15 (2010), 303-344.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-devleti'l-'Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, ts.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1419/1998.
- Topal, Şevket - Şirin, Mehmet Musa. "Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislâmı Molla Fenârî ve *Fusûlü'l-Bedâyi' fi Usûli's-Şerâyi'* Adlı Eseri Üzerine Metodolojik Bir İnceleme". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 188-214.
- Yıldırım, Duran Ali. "Molla Fenârî'nin Tefsir İlmine Yaklaşımı", *Karaman Araştırmaları II*, Editörler: Hüseyin Muşmal, Erol Yüksel, M. Ali Kapar (Konya: Palet Yayınları, 2019), 452-459.
- Yıldırım, İlyas. *Fıkıh Usûlü ve Klasik Mantık (Molla Fenârî Merkezli Bir Okuma)*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020.
- Yıldırım, İlyas. "Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Tarihindeki Yeri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (2013), 255-284.
- Yücedoğru, Tevfik vd. (ed.). *Uluslararası molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) - Bildiriler-*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir. *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Tâmir. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013.